

tie van buitenaf – hier, door de moeder – door verwoord handelen aan het kind wordt opgelegd. De bestaande lust wordt verboden en kan nu en moet nu door middel van taal worden gesymboliseerd. De symboligene castratie wil zeggen dat het kind verder toetreedt tot de symbolische orde van de taal die vermenselijkt.⁴⁷

Françoise Dolto wordt dikwijls verkeerd begrepen. Omwille van het feit dat ze zoveel belang hecht aan de relatie moeder-kind, en ook vroege stoornissen hier situeert, voelen moeders zich al vlug schuldig niet ‘voldoende-goed’ te zijn. We denken hier aan de termen ‘good-enough-mother’ van Winnicott, en de ‘goede en de slechte moeder’ van Melanie Klein. Voor Dolto echter zijn er geen goede en slechte moeders, alleen goede moeders die kunnen falen of zelf moeilijkheden ondervinden bij de confrontatie met inperkingen doordat zij die in hun eigen geschiedenis niet goed en voldoende structurerend hebben kunnen doorlopen.

De *anale castratie* betreft het zelfstandig worden van het kind in zijn handelen: het handelt niet meer met moeder, maar los van het lichaam van moeder, los van haar verlangen. Het is ook een verbod om anderen pijn te doen. Het kind kan pas zijn anale driften sublimeren, de symboligene castratie in deze ontvangen, als hij door de ouders voldoende als subject wordt erkend, en niet voor een te dresserende kind wordt aangezien.⁴⁸

De fasen die we tot nu toe bespraken, worden de pre-oedipale stadia genoemd. De relaties van het kleine kind kenmerken zich hier vooral door een directe, on-middellijke (of niet-bemiddelde) band met de moederfiguur. Je kan hier spreken van een symbiotische relatie (Margareth Mahler⁴⁹) of van een ‘duale binding’ (*Dualunion*, een term die ook in de Franse literatuur wordt gebruikt⁵⁰). Hoewel in deze fase de erotiek (seksualiteit in ruime zin) bij het kind al een voorname rol speelt, zijn de relaties nog niet echt gemarkeerd door een doorleefd besef van de seksuele differentiatie. Het kind heeft nog geen libidineuze band met een geheel object dat werkelijk door het sekseverschil wordt gekarakteriseerd. Deze soort relatie wordt slechts mogelijk in het zogenaamde Oedipuscomplex.

Als Dolto spreekt van een *triangulaire* relatie vanaf de geboorte, scheidt dit misschien verwarring. Zij wil hiermee echter beklemtonen dat het kind vanaf de geboorte in een talige structuur gevat zit, waardoor dus

47. François, *Françoise Dolto*, 1990, p. 105.

48. Dolto, *L'image inconsciente du corps*, 1984, p. 110.

49. Mahler e.a., *The psychological birth of the human infant*, 1975.

50. Zie Aulagnier-Spaurani ‘Remarques sur la structure psychotique’, 1964; De Waelhens, *La Psychose*, 1972, en Lacan, *Les complexes familiaux* (1938), 1984.

logisch gezien de één-één relatie met de moeder eigenlijk altijd al overschreden wordt. Toch spreekt ze in deze pre-oedipale fasen ook van een duale relatie tussen moeder en kind, tussen het lichaam van de moeder en dat van het kind, als twee in één. De orale en de anale castraties moeten door de moeder aan het kind kunnen worden opgelegd, en moeten door het kind kunnen worden ontvangen. Pas dan is er plaats voor de dimensie van het verlangen, voor de derde, de vader.

In de *genitale castratie* onderscheidt Dolto twee stappen. Er is ten eerste de primaire, genitale castratie: de ontdekking van het geslachtsverschil. Dit is het stadium van het *primair narcisme*. Het kind wordt via de spiegel één met zijn lichaam en groeit in de zelfbeleving van zijn eigen seksuele identiteit. Ten tweede is er de secundaire of oedipale, genitale castratie. Deze betreft het incestverbod.

De differentiatie tussen de geslachten en die tussen de generaties worden centrale thema's in deze fase. Deze ontwikkelingsstap wordt mogelijk door de inbreng van degene die tot dan toe een relatieve buitenstaander was ten opzichte van de on-middellijke band tussen kind en moeder: de vaderfiguur is de differentiator. ‘Relatief’, want in de pre-oedipale fasen is hij er natuurlijk ook met zijn zorg en tederheid, hij wordt door het kind gekend en bemind als grote beschermer. Eigenlijk neemt de vader van deze periode deel aan het ‘bemoederen’ van het kind. Hij is in de beleving van het kind dan nog niet aanwezig als een seksueel gedifferentieerd wezen, en dus, in dit opzicht, niet wezenlijk verschillend van de moeder. Deze dimensie komt bij het kind pas in het vizier vanaf het ogenblik dat het zijn relatie met de ouderfiguren, via identificatie, begint te seksualiseren. Dit vangt aan zodra het kind oog krijgt voor de symbolische ‘verwijzingsrol’ van de vader: de verwijzing naar de wereld buiten de duale binding tussen het kind en de moederwereld. In die zin is de vaderfiguur de ‘derde’. Naar analogie met deze oedipale structureringsfase, gebruikt men in de Franse literatuur de term ‘derde’ telkens als het gaat over een situatie waarin de on-middellijkheid, de nabijheid van een binding wordt – moet worden – doorbroken, kortom als er differentiatie wordt – moet worden – aangebracht. Deze rol van ‘derde’ kan dan *de facto* door de concrete vader worden vervuld, maar kan in latere stadia ook *de facto* door de moeder – in oppositie dan met de relatie tussen kind en vader – worden vervuld.

Het verbod op seksuele relaties binnen de context van het gezin, opent de weg naar de sociale omgeving. Dolto situeert hier het *secundair narcisme* als resultaat van het incestverbod. Dit impliceert een onderscheid tussen denken en doen. Het secundair proces luidt het begin in

van de latentiefase, de periode waarin het kind zich socialer, humaner gedraagt, steunend op de voorbije, doorgewerkte castraties. De niet-gecastreerde driften worden verdrongen en keren terug in de vorm van een symptoom, een neurose. De psychoticus is niet in staat een dergelijke narcistische structuur op te bouwen, waardoor de differentiatie tussen denken, fantaseren en doen faalt.

5. Lichaamsschema en lichaamsbeeld

Het lichaam en het lichaamsbeeld zijn in de therapie-opvatting van Dolto eveneens heel belangrijke elementen.⁵¹

In de eerste plaats de term *lichaamsschema*. Het lichaamsschema verwijst naar het lichaam van het kind in de actuele situatie, naar de fysieke verschijning en groei, of anders gezegd, naar het reële lichaam. Het bestaat onafhankelijk van de taal, en kan zowel op bewust als op onbewust niveau een rol spelen. Het lichaamsschema heeft vooral te maken met behoeften en behoeftenbevrediging, met de lichamelijke dimensie van de driften.

Het *lichaamsbeeld* is, in Dolto's terminologie, de psychische voorstelling van het eigen lichaam. Dit is steeds aan de taal gekoppeld, en medebepaald door de relaties met de ander. Een voorbeeld: een kind dat motorisch gezien al een vork kan vasthouden laat zien dat zijn lichaamsschema reeds voldoende is ontwikkeld om deze ingewikkelde motorische handeling uit te voeren. Het lichaamsbeeld kan echter achterblijven. Kaatje is motorisch rijp, maar kan emotioneel nog niet met haar vork eten. Mama moet de vork nog helpen vasthouden. Psychisch is Kaatje nog niet los van het lichaam van de moeder: zij wil eten en heeft een stuk van mama, haar hand, nodig om dit te kunnen doen. De anale castratie is hier nog niet voltooid. Het lichaamsbeeld is een imaginaire voorstelling, die vanaf het begin doordrenkt is met het symbolische. Dit wil zeggen dat het lichaamsbeeld steeds de neerslag bevat van in eerdere perioden meegemaakte beperkingen. Het opbouwen van een lichaamsbeeld is een noodzakelijke voorwaarde om subject te worden. Het lichaamsschema en het lichaamsbeeld moeten op elkaar inspelen en zo een groei mogelijk maken waardoor het kind kan leren voor zichzelf te zorgen, zichzelf te 'bemoederen' (*s'automaterner*). Of anders geformuleerd, het lichaam van behoeften doorkruist voortdurend het lichaam van verlangens. Het is de relatie tussen deze twee die het kind als mens,

51. Dolto, *L'image inconsciente du corps*, 1984.

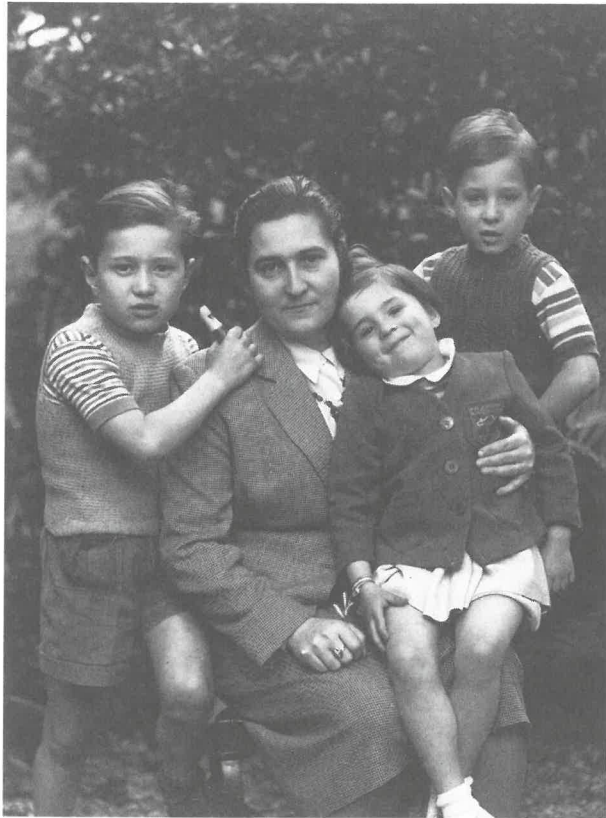
als subject structureert. Bij een autistisch kind bijvoorbeeld treedt er kortsluiting op tussen het lichaamsschema en lichaamsbeeld.⁵²

We laten nu graag Françoise Dolto zelf aan het woord, daar waar ze het sterkst is: in de kliniek, met het gesproken woord. We kijken mee hoe ze een analytische behandeling met kinderen opzet en uitvoert. Vervolgens luisteren we naar haar visie op het psychotische kind.

52. Traversier, 'Ambulante psychotherapie met een autistisch kind', 1992, pp. 94-95.

DEEL I

Psychoanalyse en psychotherapie van kinderen

Voorgesprekken[¶] en begin van de psychotherapie

Bij kinderen jonger dan zeven jaar vinden de voorgesprekken plaats in aanwezigheid van de ouders – De castratie van de ouders – Kinderen die parasieten zijn op het lichaam van hun moeder – Kinderen, die indutten op de schoot van een van de ouders

Deelnemer (D): Volgens u kan de therapie met een kind niet plaatsvinden in afwezigheid van de moeder?

FD: Inderdaad, zeker wanneer het de allerkleinsten betreft. Dit geldt ook voor de voorgesprekken en voor de eerste therapie sessies, in alle gevallen waarin de kinderen nog geen vijf jaar zijn, en soms zelfs nog tot ze zeven of acht jaar zijn. Trouwens, dikwijls is er nog geen sprake van een eigenlijke psychotherapie van het kind, namelijk als het kind tijdens de gesprekken met de ouders naar binnen en naar buiten loopt, gekkigheid uithaalt, en je bijvoorbeeld toeroept: 'Rot op, verdomme!' En ook al kun je hier nog niet spreken van een psychotherapie, toch zijn deze gesprekken belangrijk voor het kind. Soms zie je het kind niet eens, omdat het te angstig en te labiel is. Dan komen de ouders alleen naar het spreekuur. Als een kind van onder de zeven steeds maar in- en uitloopt zoals het hem zint – je moet hem dan laten begaan – is er een castratie in het spel. In feite legt het kind hier in aanwezigheid van zijn ouders de volwassene een castratie op! En omdat de analyticus dit volledig accepteert, beginnen de ouders de situatie vanuit dezelfde gezichtshoek te bekijken als de analyticus: hun kind heeft op dit ogenblik niets te zoeken in een psychotherapie. Ze vroegen er zelf om,¹ omdat zij niet in staat waren hun kind de castratie op te leggen.

¶ 'Entretiens préliminaires', hoofdstuk 2 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 2, pp. 11-19.

1. De hulpvraag zoals die hier door Françoise Dolto wordt gebruikt, is een zeer belangrijk klinisch instrument in de voorbereiding van een therapie of analyse. Voor de psychoanalyse doet het er volgens haar niet toe om te weten welke pathologie erger is, die van de ouders of die van het kind, maar het is van essentieel belang van meet af aan te horen wat de hulpvraag is en deze uit te diepen. Komen de ouders met een vraag voor zichzelf, of komen zij met hun kind als symptoom van hun eigen

Het is dus aan de ouders om hun eigen levensgeschiedenis te begrijpen alsook de betekenis van hun huidig verlangen. Dit is meestal geblokkeerd of wordt alleen op het kind geprojecteerd, wiens lijden zij op zich nemen, zonder echter het lijden van hun kind te kennen. Ze zijn dan één brok angst en klagen. Eigenlijk vertellen de ouders tijdens de intake hun eigen levensverhaal aan de analyticus.

Wanneer het kind – jonger dan zeven – na deze voorgesprekken tegen je zegt: 'Ik wil jou alleen spreken, ik wil alleen komen, ik wil niet dat mama en papa erbij zijn', dan vraag je aan de ouders of zij het daarmee eens kunnen zijn. Als het kind bij zijn eis blijft, wanneer de behandeling eenmaal is begonnen en de ouders zijn het erover eens dat hij regelmatig naar therapie gaat, dan zeg je tegen het kind: 'Oké, je kan blijven komen, op voorwaarde dat ook jij betaalt.' Je sluit dus een contract af met het kind. Daarom is de symbolische betaling noodzakelijk. Want als het kind je in de beginfase alleen wil spreken, is dat misschien alleen maar om de plaats van de ouders in te nemen. Een kind van deze leeftijd is alleen gemotiveerd als zijn ouders dat ook zijn. In het begin is het veelal voldoende dat de ouders gemotiveerd zijn. Wat het kind betreft: het moet de castratie ontvangen. Het is immers niet goed wanneer het kind de castratie met de hulp van een volwassene ontloopt door in een overdracht te stappen van

problematiek? Alleen diegene die een vraag heeft kan in therapie worden genomen.

Achter een vraag naar behandeling, naar oplossing van het symptoom, gaat steeds een andere vraag schuil: de vraag naar liefde, naar erkenning. In de psychoanalyse maakt men een onderscheid tussen behoefte, vraag en verlangen (Lacan). Freud heeft de behoeftenbevrediging uit de biologische sfeer getild en de levensdrift gekoppeld aan de seksuele drift (*Traumdeutung*, 1900 en *Triebe und Triebchicksale* 1915). De behoefte heeft de bevrediging via een welbepaald object als doel. Het kind heeft behoefte aan de moederborst om zijn honger te stillen. Freud stelt dat het kind bij de eerste bevrediging, het stillen van de honger, een lustervaring beleeft die als herinneringsbeeld, als psychische voorstelling wordt bewaard. De mond zoekt dan niet alleen een functionele betekenis, maar wordt erogene zone.

Lacan plaatst de behoefte en het verlangen binnen de context van een dynamiek, van een talige interactie tussen het subject en de ander (Chemana, *Dictionnaire*, 1993, p. 53). In de behoeftenbevrediging is de mens afhankelijk van de ander, er ontstaat een talige relatie. Om tot bevrediging te komen, moet men woorden gebruiken die voor de anderen verstaanbaar zijn. Los van het feit of het object al dan niet kan worden verkregen, wordt vooral het antwoord van de ander belangrijk. De vraag overschrijdt hier de behoeftenbevrediging en wordt een vraag naar de Ander. De Ander wordt dan met hoofdletter geschreven omdat hij verheven wordt tot iemand die macht krijgt over het subject dat een vraag aan hem stelt. Hier voltrekt zich de overgang naar het register van het verlangen. Een vraag die vanuit een vraag naar behoeftenbevrediging met woorden wordt verbonden, krijgt een andere betekenis: behoeftenbevrediging wordt minder belangrijk en maakt plaats voor een vraag naar liefde, naar erkenning. [Noot van de samenstellers].

het genre: 'Ik zie je als mijn moeder, je bent voor mij een vader, een oom, een tante.' Integendeel, het kind moet leren aanvaarden op te houden een dergelijk incestueus ouderschap op iedereen te projecteren en rond te strooien. Het moet verantwoordelijk worden voor zichzelf. Dit kan alleen, als de ouders op hun beurt ophouden hun verlangen via het kind te botvieren.

De reden waarom de voorgesprekken noodzakelijk zijn: de analyticus ontvangt de beide ouders samen, dan de moeder apart of de vader, al naargelang ze om beurten het kind op de afspraak vergezellen. Als één van de ouders die je wil spreken, dan zegt: 'Ik vind het storend dat hij (of zij) erbij is', dan vraag je het kind om weg te gaan. Als het kind hierop antwoordt: 'Maar ik wil erbij zijn', dan zeg je: 'Nee. Je ouders waren vóór jou in het leven. Zij hebben voorrang als ze met mij over jou willen spreken. Jouw behandeling komt daarna, wanneer jij met mij over jezelf komt spreken, als je nog echt wil. Want tot nu toe kom je om plezier te maken, misschien om te praten, maar vooral om te luisteren naar wat jouw papa en mama zeggen.' En je geeft het kind in het bijzijn van de ouders een duiding in de zin van: 'Het is zoals wanneer ze in bed liggen, dan wil je ook graag weten wat ze tegen elkaar zeggen en wat ze doen.'

Wat we doen is werken aan de castratie van de ouders zelf. Dit werk moet de ouders ertoe brengen hun kind als hun gelijke te beschouwen, als een menselijk wezen dat verstand heeft van de dingen des levens. Tot dan zagen ze hun kind alleen als een zenuwbundel die moet worden gekalmeerd, eventueel met medicijnen, of die in ieder geval er weer bovenop geholpen moet worden. Het is een kind met een eigen verlangen, terwijl de ouders het enkel zien als een slecht functionerend behoeften-lichaam.

Meestal volstaat deze castratie van de ouders om het kind grotendeels van zijn stoornissen te verlossen. Je verneemt bijvoorbeeld dat het kind in het bed van de ouders gaat slapen. Je vraagt dan aan beide ouders: 'Wie van jullie vindt dit plezierig?' Het is heel belangrijk om niet meteen te zeggen dat een kind niet in het bed van zijn ouders mag slapen. Dat zal natuurlijk later wel ter sprake komen. Je vraagt eerst aan de vader: 'Tot welke leeftijd zal dit doorgaan, denkt u? Bevalt het u met uw zoon in bed te liggen, tot hij vijftig is? En u, mevrouw, wat zegt u daarvan?' Dan antwoorden ze: 'Nou ja, misschien merken wij niet dat hij groot wordt en dat hij ons wanhopig maakt!' En zo volgt het ene 'misschien' op het andere. Dan komt het kind de spreekkamer binnen. 'Ah, we waren net over jou aan het praten. We wisten niet goed of je nu een baby bent in de buik van mama, of dat je de meneer speelt die mama aan papa wil ontfutselen, of dat je de vrouw zou willen zijn die graag de plaats van mama bij papa in-

neemt.' Als het kind dat hoort gaat het onmiddellijk weer weg. En dan zeggen de ouders iets in de trant van: 'O ja, gelooft u echt dat het zover doordenkt? Nee! Maar als het alleen slaapt, heeft het nachtmerries!'

Dat is de manier waarop we een psychotherapie uitvoeren met een vijf- à zesjarig kind dat nog geen orale en anale sublimaties kent die het op school kan gebruiken. Steeds ligt aan de vraag van de ouders dit gebrek aan sublimatie ten grondslag, zonder dat ze dat weten. Het kind wil niet eten, of het is te moe om zelf te eten, zodat de moeder het nog eten voert. Er is dus nog geen sprake van anale castratie. Dat betekent dat op zijn verzoek de armen van de moeder het doen in plaats van de zijne. Het 'doen' van de behoeften is in de beleving van het kind nog vermengd met het 'doen' van het lichaam van de moeder. Het is dus niet verwonderlijk dat dit kind nog in zijn broek doet. Natuurlijk komt hij niet vanwege dit symptoom. Maar we moeten bij wat de moeder zegt over deze 'luiheid om zelf te eten' en over de incontinentie die met tussenpozen opduikt, goed luisteren, of het hier niet gaat om een 'doen-voor-zijn-mama'. Want mama moet nog aan het werk worden gezet: doen voor mama, doen *door* mama, doen *met* mama. Het kind is dus nog niet losgekomen van zijn mama, het heeft zich nog niet losgemaakt van de lichamelijke relatie met haar.

Het effect van de orale castratie is dat men in staat is te spreken in eigen naam, en niet dat zegt wat de ouders graag horen. Dat betekent dat het kind een eigen imaginaire ruimte verwerft die verschilt van die van de ouders. Het effect van de anale castratie bestaat in een *doen*, dat niet meer verbonden is met dat wat de moeder zegt en verlangt. Het is dan niet meer een doen door, met of tegen moeder, het is een doen voor zichzelf. De moeder is binnen in hem en ook de vader is in hem. (Een kind van dertig maanden be-moedert zichzelf [*s'auto-materner*]. Als het vijf jaar is, be-vadert het zichzelf [*s'auto-paterner*].) Dit is alleen mogelijk als de ouders het kind vrij laten.

Je moet dus met de ouders werken door hun met name te vragen: 'Hoe verliep het bij u, met uw vader en uw moeder, toen u de leeftijd had van uw kind?' In antwoord op deze vraag vertelde een vader mij eens: 'Toen ik zo oud was, werd ik door mijn vader *gedemobiliseerd*.' Waarop ik zei: 'Dat is misschien de reden waarom u nu als vader *gedemobiliseerd* bent [Gebruik steeds hun eigen woorden!]. Eigenlijk zou het misschien wel goed zijn als u in het leger was, ik bedoel dat u "gemobiliseerd" was. Dan zou uw kind uw vrouw voor zich alleen hebben.' De vader moest lachen. Een beetje humor kan geen kwaad.

Dit betekent voor de vader een diepgaande arbeid, maar niet alleen

voor hem. Ook voor het kind dat daar aanwezig is, geldt dat, hoewel het nog niet persoonlijk in de therapie is betrokken. Want wat hier op het spel staat, is het door het kind gedwarsboomde verlangen van een van de ouders.

Als het om een kind van zeven of acht gaat, dan moet je tegen de ouders zeggen – en dat is het voorwerk dat je met de ouders moet doen, wanneer ze ervoor kiezen om zelf in therapie te gaan: 'Jullie moeten nu uitmaken of jullie kind lijdt en voor zichzelf om een psychotherapie vraagt, of dat jullie via jullie relatie met hem een therapie willen.' Er zijn consultatiebureaus, instellingen waar zowel de ouders als de kinderen op spreekuur kunnen komen, terwijl in andere instellingen de ouders alleen als ouder mogen komen, en niet vanwege hun eigen problemen. Ik vind dat wij duidelijk tegen hen moeten zeggen: 'Ik begrijp heel goed dat u me graag wilt spreken, maar na de voorgesprekken, die echt noodzakelijk zijn, moet er een keuze worden gemaakt: of u komt, of uw kind. Elk moet een eigen psychotherapeut hebben. Het is niet aan te bevelen dat een en dezelfde therapeut zowel het kind als de ouders in therapie neemt.' Het is dan aan de ouder om met een andere therapeut van het centrum (CGGZ of RIAGG) verder te gaan of elders een psychoanalyse te beginnen.

De gunstigste prognoses in dit opzicht hebben die ouders die graag willen dat hun kind in therapie gaat, maar daarvoor niet willen betalen. Zeg hun dan maar: 'U hebt groot gelijk.' Het zijn ouders die reeds zo sterk van hun kind gecastreerd zijn dat ze niet meer willen betalen voor zijn verlangen. Ze geven de therapeut een blanco volmacht: 'U hebt mijn vertrouwen. Doet u maar wat u nodig acht, ik wil mij er niet mee bemoeien.' Prima! Ze hebben in de anamnese alle belangrijke informatie over het kind gegeven. Na zijn achtste heeft het kind hen niet meer nodig, al heeft het nog wel hun voogdij nodig. Tegen deze ouders zeg je alleen: 'Doet u elke dag maar zoals u wilt of kunt. Maar houdt mij op de hoogte van ernstige incidenten. Geef dan uw kind een briefje mee in een gesloten enveloppe. Met bijvoorbeeld de boodschap: "Ik heb hem een pak slaag gegeven", of "Ik heb hem eruit gegooid".'

Op die manier kun je samen met het kind gaan onderzoeken welke dramatische dingen er thuis gebeuren en hem helpen zichzelf te aanvaarden, al naargelang van de houding van de ouders – bijvoorbeeld als zij gewoon zijn om streng op te treden. Zo is het voor de ouders duidelijk dat zij de opvoeders blijven. Je zegt dan tegen hen: 'Wat jullie ook doen, tot "nader order" hebben jullie gelijk. Het lijden van jullie kind vloeit voort uit gebeurtenissen en relaties in het verleden, maar aan wat er in het heden gebeurt, moet het zich maar leren aanpassen.' Het is onze taak

als psychotherapeut om door ons luisteren het kind te helpen het juiste woord te vinden en zich aan te passen aan de stijl waarin het op dit moment wordt opgevoed, alsook aan de volwassenen die de voogdij over hem hebben. Tot dan toe zag hij deze volwassenen als 'Ideaal-Ikken', en nu leert hij ze zien als mensen zoals iedereen, met hun zorgen en hun angsten, met hun verlangens en hun verantwoordelijkheden. Als je negen jaar bent is 'van je ouders houden' niet meer synoniem met 'ze tot voorbeeld nemen'.

Na de oedipale fase bouwt elk kind een Ik-ideaal op² dat niet meer door een bepaalde volwassene wordt belichaamd. Het is overeenkomstig dit ideaal dat het een volwassene van zijn eigen geslacht wil worden, vergeleken met het ideaal dat het zich van de andere sekse vormt. Op deze manier kan het kind het Oedipuscomplex achter zich laten, name-

2. De begrippen 'Ideaal-Ik' en 'Ik-ideaal' moeten goed uit elkaar worden gehouden. Freud gebruikte deze termen eigenlijk min of meer door elkaar (zie Freud, 'Zur Einführung des Narzissmus', 1914, en 'Das Ich und das Es', 1923). Geleidelijk treedt in zijn werk de suggestie van een duidelijk onderscheid naar voren. Dit is na hem vooral aangescherpt door onder meer Jacques Lacan. Dolto maakt hier gebruik van dit scherpe onderscheid.

Het 'Ideaal-Ik' slaat op de narcistisch gekleurde ideale voorstelling die het jonge kind van zichzelf opbouwt. Deze voorstelling speelt een belangrijke rol vanaf de pre-oedipale fasen. In die eerste tijd gaat het om almachts- en volmaaktheidsvoorstellingen van zichzelf. Daarom wordt het Ideaal-Ik ook narcistisch genoemd. Dit narcistische zelfbeeld is gebaseerd op de primaire identificatie van het jonge subject met de als ideaal (almachtig, perfect) gepercipieerde ouderfiguren. Bij een normale ontwikkelingsgang verdwijnt deze ideale zelfvoorstelling naar het onbewuste, gecorrigeerd als ze wordt door de confrontatie van het jonge individu met diverse beperkende facetten van de realiteit. Vanuit het onbewuste blijft deze ideale voorstelling nog wel altijd een rol spelen. Men denke maar aan de almachtsfantasieën die ook bij het normale individu voorkomen in de vorm van dagdromerijen ('voorbewust, fantaserend denken', zie Varendonck *Über das vorbewusste, phantasierende Denken*, 1927). Het voortbestaan van deze ideale voorstelling van zichzelf komt ook tot uiting in de passionele bewondering die men wel eens kan vaststellen bij (normale) jongeren en volwassenen voor belangrijke historische of actuele figuren; een onbewust gekoesterde identificatie speelt hierin vaak een rol. Lacan verbindt het Ideaal-Ik met het zogenaamde spiegelstadium (Lacan, 'Le stade du miroir', 1949).

Het Ik-ideaal of het 'ideaal van het Ik' zijn termen die Freud vanaf de invoering van zijn tweede theorie van het psychisch apparaat (met de instanties: Ik, Boven-Ik en Es, zie Freud 1923) gebruikte om een aspect van het Boven-Ik aan te geven. Naast een verbiedend, beperkend en wetstellend aspect, bevat dit Boven-Ik ook een modelaspect: het ideaal van het ik. Deze instantie ontstaat volgens Freud uit de samenvloeiing van het narcistische Ideaal-Ik enerzijds en de identificaties die het opgroeiende kind vormt met zijn ouders en ook met andere, gewaardeerde opvoedingsfiguren. Zie o.m. Laplanche & Pontalis, *Vocabulaire*, 1971; Stroeken, *Psychoanalytisch woordenboek*, 1994. [Noot van de samenstellers].

lijk met behulp van een analyse van de dromen en de fantasma's³, die met de ervaringen en beproevingen van alledag worden vergeleken.

D (vrouw): Ik wil u graag een vraag stellen in verband met de voorgesprekken met kinderen die jonger zijn dan zeven. U had het daarnet over kinderen die zomaar naar buiten lopen tijdens de gesprekken. Soms gebeurt echter het tegengestelde: kinderen hangen aan mama, trekken aan haar haar, kruipen op haar schoot. Ze staan niet toe dat we met de moeder spreken. Wat kun je het beste in zo'n situatie doen?

FD: Uit dit gedrag leer je al heel veel! Immers, indien je hun gedrag niet had kunnen observeren, dan had je niet geweten waarmee je hier eigenlijk te maken hebt. Natuurlijk is zo'n afspraak min of meer om zeep. Zeg tegen de moeder in zo'n geval, terwijl het kind erbij is, dat zij eens alleen moet terugkomen. U zult alleen met haar kunnen spreken als het kind er niet bij is, omdat het haar immers voortdurend lastigvalt. Het kind hoort het gesprek wel, maar is niet in staat het te begrijpen, of zelfs maar om uit te maken of dat wat er wordt gezegd met hem te maken heeft. Hij zelf ver-

3. Hoewel de term 'fantasma' in het courante Nederlands niet wordt gebruikt, geven wij toch de voorkeur aan deze term waar het in dit boek passend is. Ook Freud gebruikte deze term niet (Stroeken, *Psychoanalytisch woordenboek*, 1994) en had het over *Phantasie* en *phantasieren*. Maar daarmee duidde hij eigenlijk twee zaken aan. De context maakt het de lezer meestal mogelijk de juiste betekenis te vinden. In de loop van de geschiedenis van de psychoanalyse werd de term *fantasma* geleidelijk ingevoerd en vandaag is het daarbinnen een gebruikelijke term geworden.

Met 'fantasie' wordt de bewuste of halfbewuste (voorbewuste) psychische activiteit van het 'zich verbeelden', het fantaseren aangeduid. Deze psychische activiteit staat min of meer los van de realiteitstoetsing en van de controle door het waarnemingssysteem, zij maakt deel uit van de innerlijke psychische wereld. Beklemd moet worden dat fantaseren voor Freud een normale psychische activiteit is. De klinische ervaring in de analyse leert dat spontane fantasieactiviteit, thematisch gezien, rond enkele vaste onderwerpen cirkelt die interindividueel niet veel verschillen. Het zijn de grote existentiële thema's (vanwaar kom ik?, wie ben ik?, aan wiens verlangen moet ik, of wil ik beantwoorden?, wat wil ik worden?, wat verlang ik?) en de centrale menselijke drijfveren (seksualiteit, ambitie, nijd, jaloezie enzovoort). Deze stabiliteit doet vermoeden dat er achter de concrete manifeste fantasieën, onbewuste psychische schema's werkzaam zijn. Deze schema's kan men ook omschrijven als persoonlijke scenario's: thematisch vergelijkbaar bij alle individuen, maar persoonlijk gekleurd door elementen uit de eigen (voor-)geschiedenis. Om dit aspect aan te duiden wordt de term 'fantasma' gebruikt. Soms wordt er alleen het onbewuste scenario mee bedoeld dat de concrete, min of meer bewuste fantasie activiteit stuurt, soms het samenhangende geheel van concrete verbeeldingen en hun achterliggend schema. Wij gebruiken hier beide termen, rekening houdend met het aangegeven onderscheid. [Noot van de samenstellers].

langt er helemaal niet naar om uit zijn incestueuze relatie los te komen, om niet langer de meester te spelen over het lichaam van de moeder. Het gaat hier om een kind dat slecht gespeend is. Het bestaat nog niet zonder de moeder. Als de moeder haar kind wil laten behandelen, dan zal zij eerst zelf moeten komen en over haar eigen problemen spreken.

Je moet dit alles met een lach nemen, echt waar, en je vooral niet kwaad maken, al was het maar uit respect voor de moeder. Moeders lijden er enorm onder als, in aanwezigheid van iemand die zij belangrijk vinden (de psychotherapeut), er op hen wordt gekauwd als op een stuk kauwgum. Ze voelen zich heel ongelukkig wanneer ze zo gebeten, gekanibaliseerd en aangevallen worden door de ratten en de muizen die in hun kind huizen. Tegen de moeder zeg je dan zo iets als: 'Kijk toch eens hoeveel hij van u houdt', en tegen het kind: 'Wat hou jij veel van je mama! Je houdt zo veel van haar dat je niet wil dat ze met iemand anders praat.' En tegenover de moeder kun je daaraan toevoegen: 'Op dit moment is het niet langer mogelijk verder te spreken, maar voor mij was het belangrijk te zien hoe uw kind met u omgaat wanneer er anderen bij zijn. Kunt u, op een volgende afspraak, of alleen komen, of samen met uw man en kind?' Je kunt ervan uitgaan dat hetzelfde tafereel zich zal herhalen met de vader erbij, want hij is de uitgesloten 'derde'. In veel van deze gevallen wordt de vader niet als 'derde' erkend. Vader, moeder en kind vormen een schreeuwende en gesticulerende warboel. Als een kind de derde uitsluit, is dat misschien omdat het zich vanaf de geboorte, of later in gezelschap, niet als een gelijkwaardige gesprekspartner, zoals de anderen heeft kunnen voelen. Het zou ook kunnen dat zijn gedrag voortkomt uit bezitsdrang die verband houdt met de oedipale situatie. Het kan ook zijn dat de taal van het zogenaamd sociale leven die het heeft geleerd, voor hem maar één functie heeft, namelijk die van een partieel object van de volwassenen. Wellicht wordt het in gezelschap van anderen aan zijn lot overgelaten en voelt het zich een gezelschapsdier.

Een kind dat voortdurend te horen krijgt: 'Houd je mond! Doe dit! Laat dat!' zal later, op zijn derde jaar, tegen zijn moeder zeggen: 'Houd je mond! Blablaba.' Zij zal hem dan een paar klappen verkopen, en hem toesnauwen: 'Brutale aap! Wat denk je wel!' Maar hij is helemaal niet onbeschoft, hij spreekt alleen de taal die tegen hem werd gesproken, zijn moedertaal. Ze houden van elkaar, ze gaan liefkozend en strelend in elkaar op, ze hebben het nauwste lichaamscontact. Ze vliegen elkaar in de haren en elk eist zijn plezier op ten koste van de ander. Deze wederzijdse spiegeling vormt de essentie van de duale intimiteit. In aanwezigheid van anderen voelt zo'n kind zich buitengesloten, want aangename en erotische relaties kunnen enkel als zij samen alleen zijn.

In een gesprek met de moeder, zonder het kind, maar het liefst met de vader erbij, zal het je duidelijk worden waarom het kind nooit de plaats heeft verworven van een gelijkwaardige gesprekspartner. Misschien hebben zijn ouders hem nooit zijn geschiedenis verteld, of hebben zij nooit over zichzelf gesproken. Misschien was hij helemaal niet voorbereid op de therapie, en wist hij helemaal niets van de ongerustheid van zijn ouders over zijn ontwikkeling.

Als iemand zijn kind op een afspraak met de therapeut voorbereidt alsof het om een 'vriend(in)' gaat, dan is het net alsof je tegen het kind zegt: 'Ik reken op je begrip, wanneer je moeder je vader bedriegt.' Dat is precies wat men het kind wijsmaakt, want van de therapeut wordt aangenomen dat hij de moeder beter begrijpt en haar beter raad geeft dan de vader kan. Nu is de vader het er meestentijds geheel mee eens dat iemand, een man of een vrouw, het op zich neemt om het gedrag van zijn kind te veranderen, als hij er zich maar niet mee hoeft te bemoeien en niets weet van wat er gebeurt, zelfs ten koste van dit morele bedrog en het prijsgeven van zijn positie als vader.

Je merkt hieraan de grote dubbelzinnigheid van partnerrelaties en van de verhouding tot vader en moeder. Deze dubbelzinnigheid moeten we in deze eerste gesprekken ophelderen. Hoe die gesprekken ook verlopen, zij zijn altijd op de een of andere manier zeer leerzaam.

Heel belangrijk is dat wij, therapeuten, zelf niet dubbelzinnig zijn. We zijn voor de kinderen niet een 'lieve mevrouw of mijnheer met wie je mag gaan spelen'. We treden een kind niet tegemoet als dokter, psycholoog of als heropvoeder, ook al hebben we die titel, maar als psychoanalyticus, die bewust voor een therapeutische relatie kiest, dat wil zeggen een relatie die in staat is de angst te modificeren die, naar we vermoeden, verantwoordelijk is voor het lijden en de problemen van de persoon die ons om hulp vraagt. Het zou niet mogen voorkomen dat men overrompeld wordt om in behandeling te gaan, en evenmin dat men voor het geval 'opkomt' zoals men dat in verschillende instellingen pervers en misleidend noemt, die zich met de 'sociale voorzieningen' identificeren omdat ze daardoor worden betaald.

Een kind dat bij jou in analyse is, en dat thuis door de ouders belet wordt om te spreken, of door hen verweten wordt dat het klaagt, kun je als volgt geruststellen: 'Je mag vertrouwen hebben. Je komt hier om mij te vertellen wat er op je hart ligt. Al wat waar is evengoed als wat niet waar is. Dat is een geheim tussen jou en mij; ik zal het niet verder vertellen, ook niet aan je ouders. Maar als zij met mij komen praten, dan heb je het recht te horen wat zij tegen mij vertellen, tenminste als het over jou

gaat. Praten zij enkel over zichzelf, dan hoeft ik dat niet tegen jou te herhalen, tenzij het iets heel belangrijks is voor jouw leven.' Het woord moet kunnen circuleren tussen de ouders en het kind, en juist de nauwe lichamelijke vervlechting verhindert dat.

Het gebeurt soms dat een kind, zelfs een tamelijk groot kind, op de schoot of op de rug van zijn moeder of vader kruipt en tijdens het gesprek indommelt. Daar is niets verkeerd aan. Door de samensmelting met de moeder of de vader verneemt het wat er gezegd wordt net zoals toen het in de baarmoeder zat, of toen het nog een zuigeling was, die lichamelijk geheel door een van de ouders werd verzorgd. Het hoort dan alles wat er wordt gezegd. En als de moeder dan, om de slaap van haar kind te verklaren, zegt: 'Weet u, als hij reist, slaapt hij', dan leg je aan het kind uit: 'Nee, je slaapt nu niet je gewone slaap. Je slaapt nu precies alsof je in je mama wil terugkruipen; om via een volwassene de dingen te horen die ik tegen haar zeg over jou.' Op dat ogenblik zien we het kind geeuwen. Het is dus gedwongen terug te keren tot een hypnotische toestand om via zijn moeder iets te vernemen.

Deze zittingen aan het begin zijn zeer belangrijk; je mag ze niet laten mislukken. Wanneer een kind zo erg lijdt dat het zelfs in slaap valt, dan wil dat zeggen dat het verschrikkelijk lijdt aan iets, dat het al bij zijn moeder niet de castraties had ontvangen. Zij is zelf niet in staat om die castraties op te leggen, vooral niet de anale castratie van het 'doen', het 'doen' los van mama.

Als een kind van meer dan twee jaar niet dicht bij zijn moeder kan blijven of op haar schoot in slaap kan vallen, of als het zich niet met klei kan bezighouden zolang zij spreekt, dan is een gesprek met haar niet mogelijk; het kind zal in zijn broek poepen terwijl het bij haar op schoot zit. In dat geval ligt het probleem bij de moeder en niet bij het kind. Het heeft dan geen enkele zin om hem met dat probleem op te zadelen, om hem bestraffend toe te spreken of dit door de moeder te laten doen. De moeder heeft hem in deze situatie gebracht, omdat zij het kind 'nodig' had.

Ik denk dus dat je dan met de moeder haar verhouding met haar eigen moeder moet doorwerken, alsook haar kinderjaren en de verhouding met haar man, tegenover wie ze misschien de positie inneemt van een klein meisje tegenover een meester. Hij bemoeit zich hoogstwaarschijnlijk nauwelijks met de kinderen, die hun moeder als een vesting belegeren. Een dergelijke libidineuze situatie maakt het voor het kind onmogelijk om een mens te worden die 'ik' kan zeggen en tegenover de anderen een subject is.

Dikwijls hebben deze kinderen geen vader meer thuis – zelfs als hun

verwekker nog het echtelijke bed deelt. De ouders vormen geen liefdespaar meer. Daarom kan de vrouw, die kind is gebleven of het opnieuw is geworden, zich tijdens de overdracht zo gemakkelijk afhankelijk maken van de therapeut (man of vrouw), met wie zij over haar angsten als moeder zal praten. Soms treffen we bij de vader een vergelijkbare overdracht aan, vol vertrouwen en zonder enige ambivalentie (wat niet wenselijk is), op de therapeut van zijn kind, waarover hij zich veel zorgen maakt of dat zijn grote liefde is.

DE EERSTE ZITTING ¶

D: Ik zou u willen vragen nog wat meer te zeggen over die beslissende eerste zittingen om onze rol duidelijk te maken.

FD: Het is inderdaad belangrijk om aan de cliënten en aan de ouders van de kinderen goed duidelijk te maken wat zij niet van ons kunnen verwachten. Ouders die naar een psychotherapeut gaan, hebben dikwijls de neiging om deze als een leraar te zien, dus als iemand die hun een les, of meer in het bijzonder een psychotherapeutische les zal geven. Of ze beschouwen hem als een speciale dokter die op de een of andere manier gespecialiseerd is in het corrigeren van een symptoom dat hen op een imaginaire of reële wijze beangstigt, omdat het een obstakel vormt voor de integratie van hun kind in de maatschappij. Het spreekt voor zich dat het onze rol is hun duidelijk te maken dat het om iets geheel anders gaat dan om het lichaam van dit kind of om de verhouding van anderen tot zijn lichaam.

We richten onze aandacht dus niet op het gedrag van het lichaam, noch op de haperingen ervan, ook al zijn die door een arts als fysieke stoornissen gediagnosticeerd en als zodanig behandeld. Dat is niet ons ontvangsbereik, niet onze golflengte.

Soms stelt men vast dat met name jonge psychoanalytici willen dat de ouders stoppen met geneesmiddelen te geven aan een kind dat geheel versuft van de medicijnen is. Het is misschien jammer voor zo'n kind dat het door deze muur van geneesmiddelen waarin het als in watten is verpakt niet in contact kan komen met anderen, maar het is niet onze taak daarover te spreken.

Onze houding heeft enkel en alleen betrekking op de symbolische dimensie van het bestaan. Dat is onze castratie als analyticus.

¶ 'Comment mener un premier entretien', fragment van hoofdstuk 2 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 1, pp. 41-42.

Trouwens, sommige kinderen hebben deze geneesmiddelen echt nodig, hun lichaam heeft een dierlijke behoefte te worden geholpen om te overleven. Ik herinner mij een vrouwelijke kinderarts die bij mij in analyse was. Zij was gespecialiseerd in de behandeling van ondubbelzinnig epileptische kinderen. In de loop van de analyse is haar houding tegenover deze kinderen veranderd. Sindsdien laat zij vanaf de leeftijd van vijf of zes jaar de verantwoordelijkheid voor hun behandeling geheel aan henzelf over. Tegen de ouders zegt zij: 'U hoeft zich niet te bemoeien met de behandeling van uw kind. Als het wil worden behandeld, zal ik de kwestie van de geneesmiddelen met hem regelen.' Aan de ouders vraagt zij alleen of zij ermee akkoord gaan dat het kind komt wanneer het wil, of dat het haar in elk geval kan opbellen. 'Als jij meent de dosis te kunnen vermindere[n]', zegt ze 'dan kun jij mij dat telefonisch meedelen. Ik zal je dan zeggen of het daarvoor al dan niet het geschikte moment is. Als jij het al hebt gedaan en jij je daarover zorgen maakt, kun je best eens langskomen. Ik vraag je alleen één ding, verhoog nooit zelf de dosis.'

Natuurlijk brengt ze als ziekenfondsarts niet ieder gesprek in rekening. Zij heeft uitstekende resultaten bereikt. 'Ik slaag erin om het noodzakelijke minimum voor te schrijven', zo vertelde ze mij, 'omdat het kind heel goed in staat is te zeggen wat het voelt, of de dosis last geeft of juist helpt.' Deze techniek heeft haar veel geleerd over de zeer persoonlijke aard van de bijwerkingen van medicijnen.

Het is een zeer grote stap bij de ouders een castratie aan te brengen tussen de behoeften – de medicijnen beantwoorden aan een biologische behoefte – en de verlangens. Deze vrouw heeft begrepen dat het probleem erin bestond een menselijk wezen de verantwoordelijkheid voor zijn eigen lichaam te geven; zij was iemand die wist hoe je de klachten en het medicijngebruik moet aanpakken. Zij hoedt zich ervoor psychotherapie in de klassieke vorm te geven, maar haar manier van optreden, waarbij zij het kind in staat stelt naar zichzelf en naar zijn eigen angsten te luisteren, is eigenlijk een vorm van therapie.

De onmacht van talloze artsen tegenover gevallen die niet lichamelijk lijden, uit zich dikwijls op verbazingwekkende wijze. Ik denk bijvoorbeeld aan veel autistische kinderen die door de arts worden gestopt met sufmakende medicijnen, terwijl uit het onderzoek niets lichamelijks te voorschijn komt.

Ik heb hetzelfde meegemaakt met kinderen die niet doof zijn, en aan wie de arts niettemin een hoorapparaat voorschrijft omdat ze niet willen luisteren. Op het ogenblik dat er een echte communicatie met de therapeut ontstaat, doen die kinderen hun hoorapparaat uit.

HOOFDSTUK 2

Het uitzetten van het kader van een psychotherapie[¶]

Hoe komen we erachter wat het kind en wat de ouders vragen. Het belang van de anamnese – In de psychoanalyse kunnen we alleen oordelen over mensen die lijden en niet over hun pathologie – Moelijkheden in de behandeling van een jongen die zogenaamd exhibitionist is

D: Kunt u ons wat vertellen over de behandeling van ouders die men in de plaats van de kinderen in analyse neemt, en over de hulpvraag die ze zelf hebben, ook al is die niet altijd even duidelijk verwoord?

FD: Ja, in principe moet degene die met een hulpvraag komt, in behandeling worden genomen. Daarom is het belangrijk om als de ouders met de vraag komen, zo uitvoerig mogelijk op hun hulpvraag in te gaan. Daarbij maak je tegelijk aan het kind duidelijk dat zijn ouders blijkbaar aan iets lijden wat met hem te maken heeft. Maar lijdt het kind zelf eigenlijk wel? En waaraan?

Anderzijds moet je goed uitzoeken waar de vraag van de ouders vandaan komt: zijn ze gekomen op aanraden van de juf of van de schooldirectie, of op aandrang van de grootmoeder, van de grootvader, of onder invloed van al die mensen tezamen? Deze vraag verwijst tegelijkertijd naar de problemen van het echtpaar van wie het kind het symptoom is. De vraag herinnert de ouders eraan dat zij het zijn die aan de symptomen van hun kind lijden en dat zij er zich niet bewust van waren dat deze symptomen toe te schrijven waren aan hun onenigheid en hun spanningen met betrekking tot het kind over wie zij ruzie maken.

Het probleem of de ouders in behandeling kunnen worden genomen, is ook afhankelijk van de organisatie van het centrum (CGGZ of RIAGG) waar zij met hun hulpvraag naartoe gaan. In sommige centra is het jammer genoeg zo geregeld dat de ouders door iemand anders wor-

¶ 'Cadrer une psychothérapie', hoofdstuk 3 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 2, pp. 57-68.

den ontvangen dan door de therapeut die zich met het kind bezighoudt. Dat is heel slecht voor het kind in de beginfase van een therapie. Maar soms kan dit ook een positieve wending krijgen wanneer de ouders voor de verdere behandeling de wens uiten dat de zittingen van hun kind bijvoorbeeld op dezelfde dag vallen als die van hen, op voorwaarde natuurlijk dat het kind daartoe gemotiveerd is.

In ieder geval is het noodzakelijk dat de ouders, die een dergelijke hulpvraag uiten, na een tijdje door een andere therapeut dan die van het kind en op een andere plaats dan de instelling behandeld worden. Natuurlijk mag je de ouders niet de kans ontnemen over hun kind te komen spreken, zeker niet als het kind – psycho-sociaal gezien – nog niet de leeftijd van acht heeft bereikt. Zo'n kind kan zelf nog niet vertellen wat zijn problemen zijn en wat deze in zijn omgeving teweegbrengen. Want het is heel goed mogelijk dat een kind zelf geen moeilijkheden heeft, maar er nogal wat veroorzaakt doordat het zijn oedipale driften of zijn homoseksuele fixatie op zijn oudere broers en zussen of op zijn ouders uitleeft. Als de psychoanalyticus niet op de hoogte is van de effecten van het gedrag van het kind op het gezin, dan komt het gemakkelijk in een geperverteerde verleidingspositie terecht tegenover de psychoanalyticus. In dit geval is de gang naar de analyticus op zich al pervers te noemen, want dit kind komt om een voorkeursbehandeling vragen, zonder dat het bereid is de castraties te aanvaarden. Er schuilt inderdaad een gevaar in de behandeling van kinderen: het gevaar om met zijn tweetjes in een verleidingsspel terecht te komen. Het kind komt dan voor die ene psychoanalyticus die het graag mag, en die, naar het meent, hem ook graag mag. Maar het laat zich daarbij totaal niets gelegen liggen aan zijn eigen ontwikkeling en het bekommert zich in het geheel niet om de sublimatie van zijn driften die een castratie moeten ondergaan. Van dit alles kun je alleen wat opvangen via het gezin. Daarom is het nodig dat je voor de ouders steeds de mogelijkheid openlaat om je te spreken of je te schrijven, ook al hebben zij ermee ingestemd om voor zichzelf bij iemand anders hulp te zoeken.

Bij behandelingen in de privé-praktijk – maar soms ook bij spreekuren in een centrum – waar niemand is met wie de volwassene kan praten, kun je hem op z'n minst in de wachtkamer de vraag stellen: 'Is er iets wat u mij graag wilt zeggen?' Willen de ouders niet graag praten als het kind erbij is, dan kun je tegen het kind zeggen: 'Je vader – of je moeder – wil mij spreken, maar zonder jou erbij. Ik zal luisteren naar wat hij of zij te vertellen heeft. Als het om iets gaat wat belangrijk is voor jou, dan zal ik het tegen je zeggen.' En aansluitend maak je de ouders erop attent: 'Waarom

kon u het niet tegen mij zeggen toen uw kind erbij was?' Het is immers erg belangrijk dat ze alles wat van belang is voor de ontwikkeling van hun kind kunnen meevoelen. Als ze vertrouwen hebben in de therapeut – en dat zou toch zo moeten zijn, omdat zij hem of haar hun kind toevertrouwen – waarom moeten ze er dan een onderonsje van maken, in plaats van gewoon te zeggen wat hun op het hart ligt terwijl het kind erbij is?

Het is al een hele stap als je tot dit resultaat komt zonder het kind schuldgevoelens te bezorgen. De ouders uiten verwijten of ze spreken over hun narcistische krenkingen. Welnu, een kind voelt zich schuldig als het zijn ouders narcistisch kwetst. Daarom kan het belangrijk zijn om naar de ouders te luisteren zonder dat het kind erbij is, en het er pas later bij te roepen om de bezorgdheid van zijn ouders uit te leggen, als iets wat waarde en zin heeft in de wereld van de volwassenen. Later kun je dan samen met het kind gaan nadenken over de betekenis van deze ongerustheid.

Wat mij betreft, ik zou willen dat de ouders, de opvoeders, of degenen die wettelijk de verantwoordelijkheid voor het kind dragen, telkens aan het begin van de zitting eventjes meekomen, al was het maar om te zeggen: 'Niets bijzonders te melden.' 'Oké, prima. En het kind, wat heeft dat te vertellen?'

D: In een therapeutisch centrum zegt men wel eens: 'Het kind heeft een autonoom Ik, dus is het het kind dat je in behandeling moet nemen.' Anderen zijn van mening dat als de hulpvraag van het kind slechts latent is en als de pathologie van de ouders duidelijker op de voorgrond treedt, je dan met voorrang je om de ouders moet bekommeren.

FD: Maar hoe wil je je een oordeel vormen over het Ik van een kind of over de pathologie bij de ouders? Dat behoort tot de psychologie, dat is geen psychoanalyse. In de psychoanalyse kun je alleen oordelen over mensen die lijden, niet over hun pathologie.

Een kind wordt geboren, het groeit op, het lijdt niet. Wel, dan is het niet aan u om de ouders te willen normaliseren. Absoluut niet.

Door met de ouders te spreken leer je hen in ieder geval kennen. Want het is van groot belang om de oedipale situatie van de ouders te begrijpen. Je moet hen laten spreken over hun eigen ouders, telkens als ze je vragen stellen over hun kind. Je vraagt hun: 'Toen u zo oud was als uw kind, hoe gedroeg uw vader zich toen tegenover u? En uw moeder?'

Door hen telkens terug te voeren naar hun eigen oedipale situatie kun je de pathogene projecties van de ouders op hun kind begrijpen. Wat

achter een dergelijk gedrag schuil gaat, is het feit dat in de tweede generatie de uiting van bepaalde driften niet alleen verdrongen is, maar verworpen;¹ verdrongen was ze al in de generatie van de ouders.

Je kunt de ouders best laten praten over de plaats die ze innemen te midden van hun broers of zussen, vooral als zij zelf om hulp vragen. Ik hecht zeer veel belang aan de anamnese aan het begin van de behandeling van een kind.² Maar het is niet voldoende dat zij over hun vader en hun moeder spreken. Je kunt teruggaan tot hun grootouders, en langs deze weg kom je dan zelfs terecht bij de overgrootouders. Je vraagt: 'Hebt u hen gekend toen u kind was?' De eerste zittingen zijn dus zittingen met de ouders. Je zegt tegen het kind, dat ondertussen steeds heen en weer loopt: 'Wil je een tekening maken voor mij? Je weet dat je ouders voor jou komen praten. Vandaag heb ik voor jou geen tijd, maar als je me iets wil zeggen, kom je maar gerust.' Je moet daarin zeer soepel blijven.

Vervolgens ga je dieper in op de familierelaties. Waarom? Omdat het kind, als de therapie begint, zal associëren, zal spreken over de een of de andere persoon. Zo kun je dan onmiddellijk terugkomen op de anamnese

1. In deze passage verwijst Dolto naar twee zaken. Enerzijds is er de idee, die zij overigens met vele andere clinici deelt, dat met name de zwaardere vormen van psychopathologie (psychose, borderline) niet in één mensenleven, of alleen in de dialectiek tussen ouders en kinderen worden opgebouwd, doch als het ware drie generaties vergen. Om een niet-psychoanalytisch denkkader te noemen, denke men aan de idee van de 'transgenerationale loyaliteit' in verband met de psychose zoals die werd uitgewerkt door Boszormenyi-Nagy e.a., *Invisible Loyalties* (1973). Anderzijds verwijst Dolto met de term 'verwerping' impliciet naar de problematiek van de psychose. De term 'verwerping' is onze vertaling van het lacaniaanse begrip 'forclusion'. Met deze term trachtte Lacan de specifieke, psychische oorzaak, of het specifieke afweermecanisme, van de psychose aan te duiden. Meer specifiek doelt hij op de schizofrenie. Volgens hem gaat het in de psychose om een veel radicaler ontkeningsmechanisme dan dat van de verdringing, dat typisch is voor de conflictneurose. In de neurose wordt een intern psychisch conflict 'opgelost' doordat een pool van het conflict, een onverdraaglijke psychische inhoud, van het bewustzijn wordt uitgesloten: het onverdraaglijke wordt verdrongen. In de psychose, waar men geconfronteerd wordt met symptomen die wijzen op een radicale verstoring van de band tussen het subject en de gemeenschappelijke (sociale) realiteit – men denke aan waan en hallucinaties – moet het basismechanisme een veel radicalere vorm van uitsluiting van bepaalde 'inhouden' betreffen. Op zoek naar een uitdrukking hiervoor, haakt Lacan in op Freuds bespreking van het geval van de Wolfenman ('Aus der Geschichte einer infantilen Neurose', 1918), waar hij de term 'Verwerfung' gebruikt in zijn poging om een hallucinatie in combinatie met een waanachtige overtuiging te verklaren. De hallucinatie komt als het ware in de plaats die in het psychisch apparaat is opengelaten doordat het zich teweer heeft gesteld tegen een onverdraaglijke psychische voorstelling door deze te annuleren, buiten het psychisch apparaat te catapulteren, haar te verwerpen. Hoewel Freud deze term uiteindelijk niet als 'terminus technicus' heeft gehandhaafd,

se: 'Ah ja! Dat is de zoon van die of die. Zie je, je ouders waren het ermee eens dat je er met mij over spreekt.'

Er zijn ook therapeuten die werken zonder deze eerste anamnese. Ik vind zelf dat er dan veel tijd verloren gaat. Op bepaalde ouders kan ze mogelijk de indruk maken van een politieverhoor. Daarom moet je natuurlijk de ouders zeer tactvol tegemoet treden.

D: Wat ik bij het opstellen van een anamnese die ik met regelmaat afneem, heb gemerkt, is dat deze sterk bijdraagt tot het wegnemen van schuldgevoelens bij de ouders.

FD: Ja. Op die manier begrijpen de ouders dat er binnen het gezin een dynamiek bestaat die losstaat van de vraag naar goed en kwaad.

Er is één punt waar je niet aan voorbij mag gaan wanneer de ouders heel gespannen op hun kind reageren. Vraag hun dan bijvoorbeeld: 'Op wie lijkt het volgens u? Van welke kant is het?' (Het is 'n 'rasechte', zoals je weleens op het platteland hoort zeggen). 'Naar wie aardt het eigenlijk?' Je krijgt dan alle projecties van de ouders te horen; van een kind dat

meent Lacan toch dat Freud hiermee het specifieke mechanisme van de psychose heeft ontdekt. Hij hecht er veel belang aan. Aanvankelijk vertaalde Lacan Freuds term door 'rejet' (letterlijk: verwerping) of 'refus' (weigering), maar uiteindelijk koos hij voor de minder courante term 'forclusion' (in het Engels: 'foreclosure'). In het Frans is dit een juridische term die 'vervalvenverklaring' betekent of uitsluiting van een recht. Vanaf 1956 maakt Lacan systematisch gebruik van deze term (zie Lacan *Les Psychoses* 1955/56 en 'D'une question préliminaire', 1957). Hij wil met dit begrip aangeven dat in de psychose de symbolische verwijzing naar de vader (de naam-van-de-vader) door het subject wordt uitgesloten: dit wil zeggen dat het kind, de toekomstige psychoticus, onder druk van een te nauwe duale band (onverbroken symbiose) met de moederfiguur geen betekenisvolle ruimte laat (kan laten) aan de 'derde', de vaderfiguur als diegene die de innige dualiteit kan/mag/moet doorbreken. Daardoor zal de psychoticus hieraan later geen echt doorleefde betekenis kunnen toekennen. Op het persoonlijke vlak zal hij hierdoor de kans missen om zichzelf als individu te situeren met een eigen, zij het geërfde, naam, met een zekerheid gevende geslachtelijke identificatie en met een juiste situering in de intergenerationale orde. Zie verder Evans, *An introductory dictionary*, 1996, pp. 64-66; Kaufman, *L'apport freudien*, 1993, pp. 139-140, en Laplanche & Pontalis, *Vocabulaire*, 1971, pp. 163-167; en in dit boek, hfst. 7, pp. 171 e.v. [Noot van de samenstellers].

2. De anamnese is belangrijk, niet als een dossier vol feitelijke gegevens en duidingen, maar als het persoonlijke traject dat door de analysant wordt verteld en zijn uitgangspunt vindt in de hulpvraag. Voor de psychoanalyse is het belangrijk dat de woorden worden genoteerd zoals ze door de ouders of het kind worden uitgesproken. De anamnese die in de voorgesprekken wordt afgenomen is heel belangrijk voor Dolto om de gevoelens, de projecties en de familiegeschiedenis vanaf het begin te kunnen plaatsen en ondervragen. Zo opent ze ook de weg tot het kunnen of durven spreken over een aantal dingen. [Noot van de samenstellers].

een 'mislukking' is, zal een ouder zeggen: 'Het aardt naar mijn schoonmoeder, maar ook naar de andere kant, naar een oom die mislukt is.' Om de schuldgevoelens wat te verlichten merk je enigszins humoristisch op: 'Kortom, het heeft precies alle slechte dingen van beide kanten overgenomen.' En je voegt er lachend aan toe: 'Nee? Dat kan niet? Waarom ziet u juist in dit kind al het slechte?'

D: Ik ben ertoe overgegaan om in de anamnese ook de peetooms en peettantes te betrekken. Mij lijkt dit zinvol, omdat ze soms exclusief uit de familie van de moeder of uit die van de vader worden gekozen.

FD: Ja. Je moet ook rekening houden met bijkomende personen, zoals de 'vrienden' van het gezin. Plotseling kom je er bijvoorbeeld achter dat er een mijnheer is die steeds met het gezin op vakantie gaat. Hij is geen peetoom, maar hij is wel – natuurlijk altijd om zeer belangrijke redenen – met de vader of de moeder verbonden. Er kan echter geen sprake van zijn in deze situatie iets wat dan ook te willen normaliseren. Het is een situatie die je moet proberen te begrijpen en te duiden binnen de dynamiek van het Ideaal-Ik van het kind, dat zich kan opsplitsen of zich kan verdelen over verschillende personen.

Je moet ook vaststellen dat de psychotherapieën die beginnen met een negatieve, agressieve houding van een van beide ouders, in feite de meest positieve zijn. Natuurlijk wordt het, wanneer beide ouders tegelijk die weerstand vertonen, wel moeilijk. Maar als men er vanaf het begin in slaagt de negatieve overdracht bij een ouder tot uiting te brengen, dan zal het kind meteen met sprongen vooruitgaan tijdens zijn kuur. De ouders die zich heel vriendelijk en vertrouwelijk opstellen zijn in feite hun weerstanden aan het wegmoffelen.

D (man): Ik wou u graag iets vragen over een probleem dat ik onlangs heb meegemaakt in een psychotherapie. Het gaat over een kleine jongen die sinds een jaar bij mij in behandeling is. Hij is twaalf. Sinds vorige week begint hij zich merkwaardig te gedragen: hij vertoont exhibitionistisch gedrag. Ik weet niet goed wat ik ermee moet aanvangen. Hij zei tegen me: 'Ik zal mij uitkleden en je mijn pik laten zien. Laat mij die van jou zien.' Het zijn verbale provocaties, maar ik ben een beetje blijven steken in mijn vraagstelling...

FD: Ergens moet dit probleem sinds een jaar zijn voorbereid door dingen die niet zijn uitgesproken. En waarschijnlijk heeft u onvoldoende

doorgevraagd naar zijn motivatie om naar u toe te komen. Deze motivatie heeft hij voor u niet in woorden kunnen uitdrukken. Daarom legt hij u zijn vraag voor middels zijn lichaam. En, bent u bij zijn gedrag als een monnik blijven zitten?

D: Zo ongeveer.

FD: Op die manier analyseren de patiënten ons. (*Gelach*) Maar u maakt zelf al projecties op hem, door hem een 'kleine jongen' te noemen, terwijl hij al twaalf is; dat zou bewijzen dat u hem helemaal niet ziet als een persoon die in de pre-puberteit verkeert. Het is overigens mogelijk dat u zich zo over hem hebt uitgelaten omdat zijn sociale gedrag overeenkwam met dat van een driejarig kind. Maar juist dit gedrag stelt een onbewuste vraag, een vraag van een driejarig kind. Dat het onbewuste gestructureerd is als een taal,³ wil zeggen dat het bestaat uit vragen en antwoorden. Het onbewuste produceert dus zowel vragen als antwoorden. U schijnt met uw lichaamshouding, mimiek, gebaren of verbaal gedrag geen antwoord te hebben gevonden op de vragen die het kind u niet stelde, want het wist niet welke vragen en welke antwoorden u verwachtte. U bleef voor hem een raadsel.

Hoe is deze kuur overigens op gang gekomen?

D: Het was de onderwijzeres opgevallen dat het kind, dat trouwens een goede leerling was, zich als een baby gedroeg en slordig was.

De eerste keer kwam de moeder mee.

Sedert enige tijd was er een nieuw probleem: kleine diefstallen. De moeder vertelde mij dat de vader deze zoon niet mocht en de voorkeur gaf aan hun tweede zoontje van vijf. Toen de vader bij me kwam, zei hij over zijn zoon dat hij een baby was en een sloddervos. 'En, nu begint hij nog te stelen ook', voegde hij eraan toe.

Ik vroeg hem: 'Maar heeft hij dan alleen maar slechte dingen?' Hij antwoordde: 'Nee. Hij is een sluwe vos; hij kan zich heel goed alleen redden. Hij is een kei in spellen. Rekenen doet hij geheel uit zijn hoofd. En, wanneer we samen op stap gaan, dan onthoudt hij de adressen en vindt hij de weg terug die ik was vergeten.'

FD: Dit werd allemaal gezegd in aanwezigheid van de jongen?

D: Ja, hij was erbij. Maar als zijn vader er is, hangt hij de clown uit.

3. Zie de Inleiding, p. 37 e.v. [Noot van de samenstellers].

FD: Toen u voor de eerste keer in contact kwam met het kind, hebt u hem toen bij zijn naam aangesproken? Heeft u zich persoonlijk tot alle drie gericht?

D: Ja. En hem begroette ik met zijn voornaam.

FD: Maar hebt u hem gezegd dat u psychoanalyticus bent en wat een analyse inhoudt? Want het gaat hier om het voor het kader van de behandeling zeer belangrijke probleem van het aangaan van een relatie.

D: Nou ja, ik heb met de ouders lange gesprekken gevoerd, vooral met de moeder. En op een bepaald moment stelde het kind de vraag: 'Maar wanneer kom ik eindelijk alleen hiernaartoe?'

FD: Ja natuurlijk! Op z'n twaalfde gaat hij alleen naar school. In de klas hoeft hij zich niet te verstoppen en hoeft hij zich zeker niet dommer voor te doen dan hij is. Maar het is duidelijk dat hij door zijn moeder als object wordt behandeld, en dat zijn vader hem van zichzelf heeft vervreemd door de voorkeur te geven aan het gedrag van zijn jongere zoon. Hij is zichzelf niet. 'Wanneer kan ik alleen komen en mezelf zijn', dát is zijn vraag.

Waar vindt deze behandeling plaats? Bij u thuis?

D: Nee. In een therapeutisch centrum.

FD: Is het een centrum waar geen volwassenen behandeld mogen worden?

D: Inderdaad. Dat is zo.

FD: Maar waarom moet dan de moeder mee blijven komen? Trouwens, ja, waarom ook niet? Maar het zou dan vooral moeten zijn om bij haar na te gaan wat er op symbolisch niveau gebeurt met betrekking tot haar kind. Want tot nu toe kwam zij met niet veel anders dan klachten aanzetten. Haar zoon was enkel de vertegenwoordiger van deze klachten. Wat betekende hij voor haar nog meer, behalve dat voorwerp van pijnlijke zorgen? En wat representeerde hij in die vraag of in die eis van zijn moeder ten opzichte van een ander? Ten opzichte van haar echtgenoot of broer, of haar eigen vader? En misschien ten opzichte van andere mannen?

Alles waarover het kind in de kuur zelf nooit zal kunnen spreken, moet in de eerste zittingen met de moeder ter sprake komen.

D: Dat is precies wat ik geprobeerd heb te vernemen.

FD: Wel, wat hebt u vernomen over de relaties van deze vrouw met haar eigen vader, met haar broers?

D: Ik merk nu ineens dat ik mij daar eigenlijk niets meer van herinner.

FD: Ja, daar heb je het. Het is zoveel moeilijker met kinderen te werken dan met volwassenen. Vanaf het begin moet u iets belangrijks over het hoofd hebben gezien. Het is nu heel moeilijk om te zeggen hoe u verder moet optreden, omdat u de woorden niet hebt gevonden die uw rol voor dit kind verduidelijkt zouden hebben. Want je mag ervan uitgaan dat hij die vraag over het geslacht, over zijn eigen sekse, over die van u, al vanaf zijn derde jaar met zich meesleept. 'Wat valt er te zeggen over het geslacht van mijn vader? Of, simpelweg, over het geslacht?' Voordat namelijk het geslacht een probleem voor het kind wordt, heeft het slechts een voorstelling van plassen. In de periode waarin de aandacht van het kind uitsluitend naar dat deel van zijn lichaam uitgaat dat verbonden is met het plassen, ontdekt het dat er tussen kinderen een formeel, anatomisch verschil bestaat. Het weet dus niet zeker of dit verschil verband houdt met het geslacht.

'Wat valt er te zeggen over de naaktheid van mijn lichaam?' Dat was misschien zijn vraag; want hij had u enkel zijn geslacht kunnen tonen en niet zijn hele lichaam. Maar hij zei: ik zal mij uitkleden.

D: Maar het waren alleen maar woorden.

FD: Neem me niet kwalijk?

D: Louter woorden. Hij heeft zich niet uitgekled.

FD: Maar u zei toch: 'Hij vertoont exhibitionistisch gedrag.'

D: Door zijn...

FD: Door zijn wat? Men moet zich duidelijk uitdrukken.

D: Eenmaal zei hij mij, terwijl hij zijn voeten op mijn bureau legde: 'Ah! Je houdt van mijn kuiten? Ik denk dat ik in 't vervolg in korte broek kom. Of toch niet; het is wat te koud.'

FD: Kortom, net als bij zijn vader speelt hij ook bij u de clown. Hij gedraagt zich tegenover u net als tegenover zijn vader. U zegt dat hij, volgens zijn vader, graag de pias uithangt. U had daar reeds een element voor een duiding.

U hebt nooit duidingen gegeven? U hebt hem nooit vragen gesteld?

Vragen zijn soms de beste duidingen. Toen hij zei: 'Wanneer kan ik eindelijk alleen komen?' had u hem bijvoorbeeld kunnen vragen: 'Zou je graag met mij spreken? Waarom wil je alleen naar me toekomen? Wil je mij nu zeggen wat jouw probleem is, dat van jou, nu ik zojuist naar je ouders heb geluisterd? Wat gaat er niet goed met jou? Ik bedoel volgens *jou zelf*, niet wat er volgens je juf, je vader of je moeder niet goed met je gaat. Wat wil je veranderen in je leven, ook al slaag je daar nu nog niet in?'

D: Ik meen dat ik het hem heb gevraagd... Maar wat mij ertoe bewoog om niet echt door te vragen, was het feit dat ik steeds antwoorden kreeg in de trant van: 'Om helemaal alleen de bus te nemen...'

FD: Wel ja, dat is het: om zelfstandig te worden. Dat is wat hij u ten antwoord gaf. Wat onmiddellijk de volgende vraag oproept: 'De bus nemen, alleen? Je hebt dat dus nog nooit gedaan?' – wanneer de psychotherapie voor hem de gelegenheid is om helemaal alleen de bus te nemen.

Maar is dit alles? Tekende hij niet, vertelde hij geen dromen? U hebt hem de psychoanalytische werkwijze niet uitgelegd? Waar lijkt dat op? Dat kan toch niet. Het lijkt erop alsof u daar voor uw aanwezigheid werd betaald om een erotische relatie met een kind te onderhouden. Hij weet van niets, want u hebt hem niet gezegd waarom u onbewogen bleef en betaald werd om naar hem te kijken en te luisteren, terwijl u er ondertussen misschien op passieve wijze genoeg in schepte.

Deze kuur is vanaf het begin helemaal op een dwaalspoor geraakt. Het loopt spaak met dit kind, hij vraagt zich af wat u van hem verwacht, en omdat zijn vader tevreden schijnt te zijn als hij de clown uithangt, doet hij hetzelfde bij u.

Toch is de vraag die hij stelt door exhibitionistisch gedrag te vertonen van een totaal andere orde dan wat hij in woorden meedeelt. Wat betekent het dat hij exhibitionistisch gedrag vertoont? Dat hij zich wil tonen? Dat hij rondloopt in de kamer? Hij richt op deze wijze een vraag tot u. Misschien is het: 'Hoe beweeg jij je eigenlijk?' Wanneer het onbewuste een vraag stelt, is het onze taak zo te werk te gaan dat deze vraag duidelijk wordt.

D: Ik geloof dat ik daar niet in ben geslaagd.

FD: En u zult er in deze kuur nooit in slagen. Betaalt dit kind u een symbolische prijs als hij naar de zitting komt?

D: Nee.

FD: Ook niet? Ja, ziet u: u behandelt hem, op z'n twaalfde, als een anonieme burger. De overheid, de belastingen, de instellingen stellen u daar aan in een functie, ze betalen u om wie dan ook te ontvangen, in dit geval iemand die geen verantwoordelijkheid voor zichzelf neemt omdat u hem niet die mogelijkheid geboden hebt, terwijl hij in het begin niets anders wilde. Hij had er schoon genoeg van om alleen maar een voorwerp van klachten te zijn, om door zijn vader niet voor vol te worden aangezien, om niet te worden gehoord als een levend woord. Hij gedroeg zich als een baby, alsof zijn vader zich als een bemoederende man tegenover zijn broertje opstelde. Hij probeerde erachter te komen hoe hij de rivaal kon worden van dit fallische object⁴ dat zijn broertje voor de vader was.

Hier ligt het oedipale probleem van de vader – en ongetwijfeld ook dat van de moeder. Maar voor een kind van twaalf jaar speelt dat geen rol meer, want al vanaf de leeftijd van acht kun je een kind in behandeling nemen wanneer het voor zichzelf kan opkomen, dat wil zeggen, voor zover het erkent dat het lijdt en vraagt daarvan te worden bevrijd.

Maar je kunt niet alles in één zitting doen. Het kind is er om zich uit te spreken, de analyticus om te luisteren, om het kind te begrijpen zoals het zich uitdrukt. Deze jongen uit zich op een zwijgende manier omdat u sprakeloos blijft.

Ik kan u enkel de suggestie geven om deze casus in een individuele supervisie in te brengen. Deze cursus is niet de plaats voor een supervisie. Het enige doel dat mij hier voor ogen staat is duidelijk te maken hoe vanaf het begin het kader van een analyse moet worden uitgezet, en waarom het zo noodzakelijk is om met name aan de ouders uit te leggen waarover het in de analyse zal gaan. Daarom moet je hun vragen: 'Waarom denkt u dat uw kind lijdt?' Dat is de eerste vraag die gesteld moet worden.

Een moeder deelt u mee dat ze lijdt. Maar haar kind, waaraan lijdt dát dan? Soms krijg je wel eens indirect antwoord op een vraag die je niet hebt gesteld. Deze moeder heeft zich niet in haar zoon geprojecteerd, maar in het imaginaire van haar zoon. De moeder van deze jongen vindt

4. Met deze uitdrukking duidt men in de Lacaniaanse terminologie aan dat aan het betreffende 'object' op het imaginaire vlak een totaal vervullende waarde wordt toegerekend. Het fallisch object is het object dat beleefd wordt (met imaginaire, en dus onbewust krachtige overtuiging) als datgene waardoor iemands verlangen geheel kan worden vervuld. De term is afkomstig uit Freuds bespreking van de 'fallische' fase en van het Oedipuscomplex. Hij kende er nog niet deze scherp afgebakende betekenis aan toe, maar deze is impliciet in zijn uiteenzettingen aanwezig. Zie Evans, *An introductory dictionary*, 1996, pp. 140-144, en Corveleyn, 'Hysterie en dwangneurose', 1988, pp. 80-83. [Noot van de samenstellers].

dat zijn vader hem te streng behandelt, of liever gezegd dat hij niet van hem houdt. En ze heeft dat ook verwoord in het bijzijn van het kind. Het is uw taak als psychoanalyticus om op dat ogenblik aan die vrouw te vragen: 'U denkt dat uw man niet van zijn zoon houdt. Hoe liet uw vader u en uw broers merken dat hij van u hield?' Je moet de mensen steeds weer naar zichzelf terugverwijzen. Waarom projecteert zij haar eigen lijden op haar zoon, door te zeggen dat de vader niet van hem houdt? Waaraan merkt zij dat? Zij moet ergens een vergelijkingspunt hebben; en dit kan alleen maar de relatie met haar eigen vader zijn. Maar het kan ook zijn dat zij wenst dat de vader in feite als een moeder voor het kind is; want zij lijkt te zeggen – en misschien is dat wel waar – dat hij toch van zijn kind houdt. Alhoewel de tweede pas vijf jaar is, moet het een kind zijn dat voor zijn vader graag de clown uithangt of een vormloos object wordt in zijn aanwezigheid, en dat dus helemaal geen rechtopstaand, mannelijk subject is, een man-in-wording.

Maar bij deze vrouw kon u dit alles slechts in een psychoanalytisch kader plaatsen, als u naar haar eigen vader had verwezen. Zij had u misschien erg interessante elementen aangereikt met betrekking tot de stamboom van haar kind, dat wil zeggen, met betrekking tot haar eigen oedipale symboliek.

Hoe heeft deze vrouw haar man leren kennen? Wat was het stilzwijgende woord in hun relatie dat het mogelijk maakte dat een kind verwekt en geboren kon worden? Hoe heeft dat kind zich vanaf zijn geboorte als de ander voor haar gedragen? De jongen heeft een levendige intelligentie en duidelijk een uitstekend geheugen, de vader heeft immers de scherpzinnigheid van zijn waarneming opgemerkt. Hij vindt overal de weg, hij onthoudt de namen. Dit wijst erop dat hij reeds van kindsbeen af alles om zich heen heeft geobserveerd en alles heeft gehoord.

Het hele psychotherapeutische kader moest hier dus worden geschapen. Deze inkadering is noodzakelijk opdat het subject zichzelf dag in dag uit duidelijk kan maken hoe ver het met de symbolisatie van zijn autonomie is gevorderd, en het verlangen kan hebben verantwoordelijk te zijn voor zichzelf in de context van zijn geseksueerde identiteit.

DE SYMBOLISCHE BETALING ¶

De symbolische betaling is een contract – Ze is geen geschenk, noch een partieel object – Ze hoeft niet te worden geduid – Therapeutisch effect van de symbolische betaling bij een paranoïde oude vrouw – Dialectiek van het anale en dialectiek van het subject – Positieve functie van de schuld

DI: Als een kind zijn symbolische betaling niet bij zich heeft, is er dan niet het risico dat het zich schuldig zal voelen?

FD: De symbolische betaling mag voor de therapeut nooit een aanleiding zijn om bij het kind schuldgevoelens op te wekken. Integendeel, als het kind zijn betaling niet bij zich heeft, bewijst dat dat het vrij is; je moet het ermee gelukwensen. Je bevindt je dan wel in een volkomen positieve, sociale relatie met hem en niet meer in een therapeutische. Zijn weigering zelf duidt dit aan: 'Ik wil door jou niet worden behandeld. Ik wil je wel ontmoeten, voor mijn, en misschien ook voor jouw plezier.' Het is dus aan ons om het kind vanaf dat ogenblik duidelijk te maken dat wij het wel graag mogen, maar dat wij een beroep uitoefenen. We moeten het uitleggen dat zijn ouders – of de personen van de instelling die hem hebben gestuurd – drie zittingen betaald hebben om te kunnen uitleggen waarom het volgens hen psychotherapie nodig heeft. En we leggen het ook uit dat het vrij is in zijn problemen te volharden; zijn het voor hem geen problemen, dan schijnen ze dat alleen in de ogen van de anderen te zijn.

Wij staan uitsluitend ten dienste van degene die erom vraagt, van degene die lijdt en die ons iets te zeggen heeft.

Heeft men dit eenmaal werkelijk goed begrepen, dan sta je versteld hoe de symbolische betaling een hefboom kan worden voor het gevoel van vrijheid, dat het kind in staat stelt met hulp van iemand anders voor zichzelf te werken, of ervoor te bedanken.

Maar, als je daarentegen tegen hem zegt: 'Aha! je hebt je betaling niet bij je, ik zet je eruit', alsof je er kwaad om bent, dan respecteer je hem niet als een subject dat vrij is 'om te gaan met' het Ik dat hij heeft; hij wordt dan niet op gelijke voet behandeld. Sommige therapeuten hebben er moeite mee om dit te begrijpen. Waarom? Omdat ze denken: 'Ik zal op mijn donder krijgen van de directie van het centrum, als ik geen afspraak maak met dit kind.'

¶ 'Paiement symbolique', hoofdstuk 7 van *Séminaire de psychanalyse d'enfants*, deel 2, pp. 107-124.

DI: Zegt u er wat van wanneer een kind verschillende keren achter elkaar zijn symbolische betaling niet bij zich heeft?

FD: Ik wijs het kind er steeds op als het zijn betaling niet heeft meegenomen. Dan stel ik het ook nog een tweede vraag: 'Wou jij wel komen?' 'Nee, ik wou niet.' 'Goed, je hebt gelijk gehad dat je dit hebt gezegd. Misschien heeft je moeder niet begrepen dat jouw weigering menens was. Maar misschien had ze gelijk om je te brengen, want vandaag wilde je weliswaar geen therapie, maar misschien wil je wel een andere keer terugkomen. Wie zal het zeggen? Zelfs jij kunt dat misschien niet.'

Kinderen hebben namelijk, net als de volwassenen, evenveel angst voor de terugkeer van het verdrongene als voor de betekenis van de emoties van de overdracht. Het niet-wensen van een zitting moet worden geanalyseerd; de weerstand moet worden verwoord. Als het kind angstig is, zeg je: 'De laatste keer was het misschien onaangenaam voor je. Je had misschien geen nachtmerries voor je hiernaartoe kwam, terwijl je die misschien nu wel hebt. Je denkt: "Het is niet leuk om naar die mevrouw toe te gaan", en je hebt gelijk.'

We spreken over zijn weerstand om te betalen – als dat zo is –, terwijl de vrijheid van het subject tegelijk gevangen is in de wens van de volwassenen, die het aansporen naar therapie te gaan. Maar wij willen niet dat de ouders hun macht aanwenden en het kind dwingen te komen om zich als een lustobject uit te leveren aan iemand, onder het voorwendsel dat deze ervoor wordt betaald, want tenslotte is het zijn beroep.

Een kind vergeet zijn symbolische betaling nooit bij de eerste zitting. Je hebt het kind er overigens op gewezen dat het vooraf moest betalen. Als het dat verschillende keren vergeet, zeg je: 'Je wil niet meer komen. Dat is de reden. Mooi zo. Het is nu aan mij om je vader en moeder duidelijk te maken dat zij het zijn die zich zorgen maken. Zij zullen naar me toekomen omdat zij ongerust zijn over jou. Maar jij maakt je geen zorgen over jezelf.'

Dit blijkt steeds te lonen, omdat dit de ouders reeds kan helpen de vrijheid van hun kind te erkennen. Het is een eerste stap in de opvoeding van een wezen dat wenst te leven en zich te ontwikkelen. Als de ouders willen dat een kind dat zich wil ontwikkelen, binnen hun eigen verlangen blijft, dan gaan ze in tegen zijn verlangen als subject. Het is dus al heel wat als men daarover met hen spreekt: 'Ja, ik begrijp uw ongerustheid. Jullie kind is niet zoals de andere kinderen. Maar het voornaamste is dat het er zichzelf eerst rekenschap van geeft dat het in de problemen zit. Nu is het zich daar niet van bewust. Jullie zijn degenen die lijden. Het kind lijdt helemaal niet.'

Het is juist dankzij zijn symptoom dat het kind niet lijdt. Een kind dat nog in bed plast of poept, lijdt niet tot op het moment dat hij, op zijn negende of tiende, zijn vriendjes hoort zeggen: 'Je stinkt, donder op!' Maar dat is niet hetzelfde, en hij kan de situatie nog redden door zichzelf helemaal alleen te wassen.

Maar soms was het voor een kind belangrijker om een deel van zijn eigen lichaam niet libidineus te bezetten, het deel namelijk dat nog aan de moeder toebehoort en dat het daadwerkelijk aan een moeder, een imaginaire moeder natuurlijk, heeft overgelaten. Welnu, deze imaginaire moeder werd vroeger door de reële moeder gerepresenteerd; en het kan deze afhankelijkheid van een volwassene niet opgeven, voordat het tot een bepaalde bezetting van zijn genitale seksualiteit komt.

DI: Bedoelt u dat het kind een erogene zone bezit, die door het lichaamsbeeld van zijn moeder zwaar is belast en waarvan het niet kan genieten?

FD: Ja, dat is zo.

DI: De symbolische betaling is een van de thema's waar u steeds op terugkomt in de loop van al uw cursussen, dus al sinds lang. Dit lijkt voor u een wezenlijk criterium of een behandeling eigenlijk wel mogelijk is. Hebt u echter niet de indruk dat de nadruk die u erop legt omgekeerd evenredig is aan de tamelijk duidelijke weerstand van analytici tegen deze vorm van betaling?

FD: Een geweldige weerstand.

DI: Sommigen zeggen: 'Ik heb het geprobeerd, maar ik zie niet goed waartoe het dient; ik weet niet of het wel werkt.' Ik hoorde iemand de vraag stellen: 'Is het effect niet helemaal afhankelijk van de manier waarop je het bij het kind aankaart?'

FD: Maar natuurlijk. En vooral van de manier waarop de psychoanalyticus het zelf beleeft. Alsof je zomaar alles gratis aan dat 'arme kind' moet geven. Want de therapeuten zien zich nu eens als de moeder, dan weer als de vader, en die worden natuurlijk nooit door hun kind voor de opvoeding betaald. Dat is een verkeerde situatie voor de psychoanalyticus.

DI: Men heeft u ook dikwijls de vraag gesteld: 'Hoe werkte u voordat u op het idee kwam van de symbolische betaling?'

FD: Daarvoor? Ik zag alleen maar kinderen die geen behandeling wensden. Dat voel je: het kind draagt geen materiaal aan. Het wordt het ding

van zijn ouders. Ik zei: 'Je zult je ouders duidelijk moeten maken – en ik zal dit van mijn kant ook proberen – dat je geen zin hebt om te worden "verzorgd". Misschien moet ik wel je moeder helpen, als zij zich zorgen maakt.'

Bij een kind echter dat echt voor zichzelf wil komen, maar dat in de contramine is, doet het effect van de symbolische betaling zich onmiddellijk gevoelen. Je stelt het vast bij kinderen met een negatieve overdracht. Het waren trouwens de opstandige kinderen die mij op het idee van de symbolische betaling hebben gebracht. Hadden zij het nodig dat aan hun opstandigheid gehoor werd geschonken? Zouden ze bereid zijn hiervoor te betalen? Of gaat het er enkel om dat zij zich weigeren aan te passen aan hun leeftijdgenoten en aan hun taal? Dit waren de vragen die ik mij stelde. Een kind zei bijvoorbeeld: 'Ik wil niet, ik zal nooit naar u toe komen.' Ik antwoordde hierop: 'Maar ik ook niet, ik wil alleen mensen zien die iets te vragen hebben aan iemand anders, aan iemand wiens beroep het is om kinderen te helpen die zich ongelukkig voelen. Als jij dat niet wilt, als jij je niet ongelukkig voelt, of als je liever ongelukkig wilt blijven, dan vind ik dat ik niet het recht heb om mij met jou bezig te houden.'

Dit respect voor de ander, waar hij evenveel recht op heeft als ik, is bij een kind even noodzakelijk als bij een volwassene. Waarom zou ik willen dat een volwassene tegen zijn zin naar therapie gaat? Dat zie ik niet. Er zijn echter psychoanalytici die patiënten dwingen om terug te komen, ook al hebben ze duidelijk gezegd: 'Ik kom niet terug.' Als ze dit op de divan hebben gezegd, dan moet het geanalyseerd worden. Als ze dit al drie of vier keer hebben herhaald, dan moet je hun een vingerwijzing geven: 'Weet u, wat u daar op de divan zegt, daar beluister ik geen verlangingen in, maar wel een fantasmatisch verlangen. Als u uw analyse echt wenst te beëindigen, dan moet u mij dat rechtopstaand zeggen, dan moet u daarvoor als maatschappelijk wezen de verantwoordelijkheid op u nemen. De volgende keer zien we wel verder.' Dikwijls beginnen ze opnieuw, nog steeds vanaf de divan: 'Wat lucht mij dat op, u te kunnen uitschelden.' Het doet hen zo goed te kunnen zeggen 'verrek maar' of 'trut', en dan te kunnen weggaan met de woorden: 'Tot ziens, mevrouw.' Ze houden ervan om de realiteit in de fantasie te beleven.

Sommige patiënten weten echter niet dat de psychoanalyticus op twee verschillende manieren naar hen luistert. Op de divan mag je alles zeggen wat je wilt: dat zijn fantasma's. Wanneer je echter recht tegenover elkaar staat, dan ben je een persoon die tegenover een ander zijn verlangingen verdedigt en zegt dat hij niet meer terugkomt.

Ik heb een psychoanalyticus gekend die, zonder dat hij het zelf besepte,

een man ruïneerde die zijn inkomen volledig aan de analyse besteedde. Die man had eerst een kleine erfenis verbruikt en uiteindelijk had hij niets meer. Hij zei tegen zijn psychoanalyticus, die van deze realiteit niets wou horen: 'Ik zit op zwart zaad, ik heb alleen nog maar mijn salaris voor mijn huur en voor mijn kind.' Hij sprak daar, terwijl hij rechtop stond, tegenover de analyticus, op de drempel van de deur, over de werkelijkheid. 'U had mij dat eerder moeten zeggen', antwoordde de psychoanalyticus; maar nu was het afgelopen. Deze ervaring was niet helemaal noodlottig voor de patiënt, hij heeft er achteraf ook iets van geleerd.

Toch meen ik dat een psychoanalyticus het verschil moet uitleggen tussen wat er op de divan wordt gezegd en wat de patiënt, wanneer hij tegenover de analyticus staat, van zijn verlangen bewust aanvaardt zoals elk lid van de samenleving. Dit is essentieel, maar veel therapeuten zien niet in dat het nodig is om de analysant hierover in te lichten.

Dankzij de symbolische betaling weet het kind ook zelf wanneer het een negatieve houding heeft. Het kan op de afspraak komen om te zeggen: 'Ik heb een hekel aan je', maar hij heeft ervoor betaald en hij was op tijd. Dus had hij hier behoefte aan. Juist dat: betalen om te spreken, zal het bevrijden van de verdringing van de anale driften die hem verstikte.

Is er een positieve overdracht bij het kind, dan is de vraag van de symbolische betaling minder cruciaal, want het kind draagt dan volop materiaal, fragmenten uit zijn verleden aan. Maar de arbeid werkt altijd met behulp van de overdracht; daarom moet je betalen voor de overdracht, vooral als die negatief is.

DI: Bestaat het risico dan niet dat de symbolische betaling toch gezien wordt als een vermomd geschenk? Een therapeut stelde u de vraag of je de tekeningen die een kind als betaling meebrengt, moet duiden? Wat is de symbolische waarde van een kiezelsteentje of van een postzegel? Waarin ligt het verschil met een onderpand, over de betekenis waarvan het kind zich zou kunnen vergissen als het dat ding meebrengt?

FD: Maar het kind vergist zich dikwijls een eerste keer. Het denkt dat je om een geschenk vraagt. Voor hem is het een geschenk. Het wil mij een plezier doen. Ik zeg dan: 'Ik heb een beroep en ik word betaald. Ik heb geen geschenken nodig. Ik ben hier om je verder te helpen in je leven en niet om een geschenk van je te krijgen. Je betaalt voor jezelf. Als je een tekening hebt gemaakt en je die graag aan mij wilt geven, dan leg je die daar maar neer. Dat is prima. (Maar ik zeg geen dankjewel.) Dat neemt

niet weg dat je een kiezelsteentje voor me moet meebrengen.' Dat is iets totaal anders.

Wanneer iemand met bankbiljetten betaalt, analyseer je die niet, zelfs niet als erop geschreven staat: 'Je kan de pot op.' Je neemt ze in ontvangst. Ze hebben een zekere geldwaarde, punt uit.

Een tekening daarentegen bevat analytisch materiaal. Als ze als betaling wordt aangereikt, kun je die niet meer analyseren. In dat geval moet je niet duiden wat het kind op de tekening heeft weergegeven. Als een kind, bij een kiezelsteentje dat het als betaling overhandigt, zegt: 'Ik heb met opzet een zwarte gekozen', dan antwoord je: 'Da's prima. Maar ik heb alleen maar om een kiezelsteentje gevraagd. Of het nu zwart is of wit, dat is jouw zaak.'

Een jongetje heeft eens, tot tweemaal toe, een schelpje voor me meegebracht in plaats van een kiezelsteentje. 'Ik had je toch gevraagd een kiezelsteentje mee te brengen? Is dat een kiezelsteentje?' 'Ik weet het niet.' 'Heeft niemand jou verteld dat het een schelpje is?' 'Jawel.' 'Het is geen kiezelsteentje.' 'Nee, maar het is mooi.' 'Ja. Je wilt mij niet alleen een kiezelsteentje geven, maar ook iets moois. Misschien wil jij wel mooi worden? Wie heeft jou gezegd dat je knap bent?' Dit kind, dat door de Kinderbescherming was gestuurd, was door zijn moeder in de steek gelaten. Door de verwaarlozing was het helemaal dichtgekapt. En, inderdaad, was het een mooi kind geweest, dan zou zijn moeder hem nooit aan zijn lot hebben overgelaten. Toen ze zwanger was van hem, wou ze een meisje. Voor haar kwam het kind in de plaats van een dood meisje, nog voor het geboren was.

In een dergelijk geval laat je het kind spreken, zonder een duiding te geven. Op dat ogenblik heb ik, wat de symbolische waarde van de schelp betreft, zijn verlangen niet geanalyseerd. Ik heb immers niet gezegd: 'Da's een mooie kiezelsteen' – wat een beetje zijn verlangen zou hebben weerspiegeld, dat hij mij graag had willen horen uitspreken; alsof ik, als nieuwe mama voor hem, tegen hem zou zeggen dat het mooi is. Alsof hij, middels dit partieel object, de weerspiegeling van het schone, van het verlangen van zijn moeder, zou bekomen, een weerspiegeling van het partieel object die ik hem teruggaf door mijn bewondering voor de schelp die hem representeerde. Ik bevond mij voor hem misschien opnieuw in de verhouding van de moederkoek tot zijn lichaam, binnen deze halve schelp – want uiteindelijk was het slechts een halve schelp. Een schaal van een schelp meebrengen, in plaats van een gevraagde kiezelsteen, is zeer leerrijk als we kijken naar wat dit representeert. Maar ik heb noch zijn gebaar, noch het object geanalyseerd. Zie je? Dat is de waarde van het contract.

DI: Wat sommige analytici in de war brengt is de gedachte dat het kind niet alleen mag betalen voor zijn verlangen en voor zijn overdracht, maar dat het dit moet doen om de analyse mogelijk te maken.

FD: Ja, het betaalt om niet, of althans om minder, afhankelijk te zijn. Het is al afhankelijk door zijn onbewuste fantasma's. Maar de analyticus doet niets om dit te bevorderen. Hij zal het daarentegen helpen door het te feliciteren als het zijn betaling niet meebrengt.

Doorslaggevend is het eerste opzettelijke verzuim, niet het vergeten. Het vergeten is ook interessant: 'Ik wou wel, maar ik ben het vergeten.' Dan zeg je tegen het kind: 'Het is alsof je uit twee personen bestaat: de ene wilde wel en de andere niet; de ene krijgt de overhand. Maar je weet niet wie beslist als je komt: is het degene die vergeet dat hij verantwoordelijk is, die wil dat ik voor hem beslis, of is het degene die voor zichzelf wil beslissen? Denk daar maar eens over na.'

Je spreekt ermee op precies dezelfde manier als met een volwassene. In de psychoanalyse van kinderen ligt misschien – hoe zal ik het zeggen – een stukje suggestie van de kant van de psychoanalyticus. Maar de betekenis van die suggestie is dat elk menselijk wezen zijn verlangen aanvaardt als iets wat bij hem hoort, voor zover het in die verantwoordelijkheid wordt erkend. Ik beweer niet dat een dergelijke suggestie niet bestaat, maar ze blijkt dermate werkzaam wanneer een mens het recht op leven wordt teruggegeven, dat ze volgens mij deel uitmaakt van elke therapie. Op die manier wordt een menselijk wezen zijn gevoel van vrijheid teruggegeven. Wie dat gevoel niet heeft, is in mijn ogen geen menselijk wezen meer – zo denk ik er althans over. Sommigen denken misschien dat ze een object in analyse nemen dat geen vrijheid heeft; waarschijnlijk omdat ze zelf deze zekerheid niet bezitten, zijn ze niet bij machte het gevoel van vrijheid aan anderen door te geven. Ik weet niet hoe groot de handelingsvrijheid is die mij nog rest in het leven – niemand van ons weet dat –, maar ik denk dat ik mij geen menselijk wezen zou voelen als ik niet steeds het gevoel had vrij te zijn. Je zou kunnen zeggen dat hier, in ieder van ons, een metafysisch uitgangspunt ligt.

Er zijn psychoanalytici die weigeren aan te nemen dat iedereen een stukje vrijheid bezit, zo zeer beangstigt dit idee hen. Ze gaan door met behandelen en voelen zich narcistisch bevredigd, ook al dragen de kinderen geen materiaal aan in de therapie: het zijn geadmireerde nummers die hun toebehoren. Vele kinderanalytici zeggen: 'Dit geval is van mij. Bemoei je er niet mee.'

Dit bezitsgevoel verlies je zodra het kind er zich op eigen kracht aan kan onttrekken. Dit wordt mogelijk gemaakt door ons werk. Het kind ontdekt geleidelijk aan dat niet de therapeut, maar hijzelf belangrijk is, en bereikt zo het punt dat het noch ons noch iemand anders nodig heeft. Het kind slaagt hierin dankzij iemand die in hem het gevoel heeft gewekt dat het niet meer alleen is, dat er twee instanties in hem zijn: met de ene be-moedert het zichzelf, met de andere geeft het zelf richting aan zijn leven, zonder dat het afhankelijk is van zijn moeder of van zijn vader, zoals toen het nog klein was. Een soort dialectiek zal zijn persoon structureren.

In tegenstelling tot die psychoanalyticus die, zonder zich erom te bekommeren, een patiënt ruïneerde, behandelen wij iemand opdat hij voor zichzelf in zijn eigen werkelijkheid gebruik kan maken van zijn koopkracht. Het gaat er niet om die koopkracht steeds verder aan te tasten, maar integendeel, om hem die geleidelijk aan weer ter beschikking te stellen. Men investeert niet al zijn geld in het onderzoek van de onbewuste fantasma's van zijn verlangen. Er is een realiteit die de analyticus moet respecteren, tot en met de schatting van het budget die aan de analy-sant moet worden overgelaten.

Bij een kind is het precies zo. Als je van hem een frank zou aannemen, terwijl dat zijn enige zakgeld is, zie er dan maar vanaf, zelfs al gaat het ermee akkoord. Zeg hem dan: 'Nee, je ouders betalen voor jou. Wat ik wel wil is iets wat mij bewijst dat jij en niemand anders deze behandeling wilt. Een teken. Bijvoorbeeld: een versierd metrokaartje of een gebruikte postzegel. Het is een boodschap die je meebrengt zonder haar te kennen. Die boodschap is een deel van jezelf dat je niet kent en dat het deel dat je wel kent, namelijk het deel dat in moeilijkheden is geraakt, hindert.

Je houdt hier dus al rekening met het onbewuste, maar dat betekent niet dat de realiteit ondergeschikt moet worden gemaakt aan de alles-

5. Met 'ethiek van de psychoanalyse' wordt niet bedoeld dat Freud een ethisch tractaat zou hebben geschreven. Maar 'zijn leer en de principes van zijn praxis bevatten [...] inzichten die ethische implicaties hebben' (Vergote, 'Ethiek van de psychoanalyse', 1988, p. 299) en die zijn van groot belang voor de techniek van de psychoanalyse. Bovendien betekent deze 'ethiek' een bijdrage aan elke ethiek, terwijl zij toch 'openblijft voor verschillende ethische stelsels die filosofisch en/of religieus gefundeerd zijn' (ibid.). Wat hier, en dus ook in deze tekst van Dolto, wordt bedoeld, kan men het beste begrijpen vanuit een beschouwing over het doel van de psychoanalytische kuur. De kuur is niet gericht op de heropvoeding van de patiënt in de richting van vooropgestelde waarden en normen, noch in strikte zin op zijn (her)aanpassing aan maatschappelijke normen. De analyse is niet therapeutisch werkzaam doordat de analyticus zich als ethische of maatschappelijke gids opstelt. Door de technische regel van de 'vrije associatie' en de daarmee overeenstemmende 'welwillend

overheersende aandacht voor het onbewuste. Zeker niet. Op dit punt zijn de ethiek en de techniek van de psychoanalyse met elkaar verbonden.⁵ Deze twee aspecten zijn zo nauw met elkaar verbonden dat je in een cursus niet over techniek kunt spreken zonder het ook over ethiek te hebben. Wat is namelijk het doel van de psychoanalyse? Dat je door het analytisch begrijpen ten dienste staat van iemand waardoor hij in staat wordt gesteld zichzelf terug te vinden als subject zodat zijn verlangen niet meer volledig gevangen blijft in innerlijke conflicten. Daarom respecteren onze techniek en onze ethiek de wetten van zijn ontwikkeling. Die moeten flexibel blijven voor het subject en mogen niet afhangen van ons, psychoanalytici, en ook niet van iemand anders dan van het subject zelf.

De eerste keer dat ik een supervisie heb gedaan bij een therapeute van een regionaal therapeutisch centrum, ging het om een vrouw die vijftien jaar lang in een psychiatrische kliniek had gezeten. Ze had de menopauze al achter de rug en was samen met haar dochter in de kliniek opgenomen vanwege een 'folie à deux'. De dochter bleef er, terwijl de moeder kon gaan vanwege haar leeftijd en haar lichamelijke gesteldheid. En al zes jaar lang kwam deze vrouw twee keer per week naar psychotherapie in het therapeutisch centrum. Ze zat nog altijd in dezelfde waan gevangen, en omdat ze toch al zeker vijfenvijftig was heb ik tegen die psychoanalytica gezegd: 'Je moet iets veranderen. Als er een kans bestaat om haar een beetje vrijheid terug te geven, of in ieder geval haar de mogelijkheid te bieden om iets te doen – want deze zieke deed helemaal niets meer, zij werd geheel verzorgd –, dan moet je haar een symbolische betaling vragen: een metrokaartje.' Aldus deed de analytica, nadat ze samen met de patiënte een korte balans van de kuur had opgemaakt: 'Wat heeft deze behandeling u gedurende zes jaar opgeleverd?' 'Helemaal niets; het blijft hetzelfde, er verandert niks.' 'Goed, dan gaan we

neutrale' houding maakt hij het echter voor de patiënt mogelijk om voor zichzelf uit te maken welke waarden de leidende kracht van zijn eigen leven zullen zijn. De neutraliteit van de analyticus is geen koelberekende tactische aangelegenheid. Zijn grondhouding is ethisch gemotiveerd, hetgeen men met Vergote als volgt kan formuleren. Fundamenteel gaat het om de 'eerbied voor het eigene van de mens en om vertrouwen in diens mogelijkheden' (ibid., p. 302). Ook het contractaspect dat de psychoanalytische kuur als intersubjectieve onderneming kenmerkt, heeft een ethische betekenis: het gaat om een verbintenis die twee mensen met elkaar sluiten. Door de strikte eerbiediging van dit 'spreek- en luistercontract' (en impliciet: de abstinentieregels) wordt beiderzijds een wet erkend die verheven is boven de 'willekeur en de wisselvalligheden van de gevoelens' (ibid., p. 302). Voor een uitvoeriger uiteenzetting van deze materie verwijzen wij naast het hier aangehaalde artikel van Vergote naar Moyaert, *Ethiek en sublimatie*, 1994. [Noot van de samenstellers].

daar met ingang van 1 januari verandering in brengen. U neemt voortaan een metrokaartje mee als symbolische betaling.'

Deze zaak is zelfs bij de officier van justitie terechtgekomen! Men had het bedrag van een metrokaartje durven vragen! Deze vrouw werd geheel door de Sociale Dienst onderhouden, de administratie betaalde zelfs haar vervoer om naar de therapie te komen. Zij bracht haar dagen door met het pesten van haar burens, stilletjes weliswaar, maar toch, het was meer dan genoeg. De maatschappelijk werkster moest de omgeving bedaren. Want de zieke schoof de meubels tegen de deur, onder het voorwendsel dat ze moest voorkomen dat men ik weet niet wat voor projectielen op haar afschoot. Zij leefde helemaal alleen. De enige contacten die ze had waren de zittingen met haar therapeute.

De geneesheer-directeur – het was een vrouw – kreeg een brief van de officier van justitie. Verbaasd vroeg ze de psychotherapeute: 'U laat mevrouw Dinges iets betalen? U weet toch dat dit in onze sector niet is toegestaan.' Zij eiste rekenschap en de psychoanalytica heeft haar de situatie uiteengezet, door erop te wijzen dat zij op mijn aanraden deze symbolische betaling had ingevoerd, om de zieke, die nu achter haar meubels 'vastroestte', een kans te bieden uit de situatie te komen. De geneesheer had haar gewaarschuwd dat het, als de officier van justitie gevolg zou geven aan de klacht, haar baan zou kunnen kosten. Ik heb tegen deze jonge analytica gezegd: 'De zaak loopt; nu is het een kwestie van volhouden.' We hadden er niet aan gedacht dat deze symbolische betaling ook met een afgestempeld metrokaartje kon plaatsvinden. We hebben samen het probleem onderzocht. Er bleken maar drie metrohaltes te zijn tussen de woonplaats van de patiënte en het therapeutisch centrum, en er stonden drie banken langs de grote boulevard waarop ze, als ze de weg te voet aflegde, kon gaan zitten.

Op deze manier werd de zaak dan bijgelegd. Ze besloot om te voet naar de therapie sessies te komen en als symbolische betaling het metrokaartje te overhandigen dat de Sociale Dienst haar ter beschikking had gesteld. En dat is fantastisch uitgekapt, want deze vrouw is genezen. De klacht bij de officier van justitie is uiteindelijk geseponneerd – ik denk dat mijn naam daarbij heeft geholpen. De geneesheer-directeur was ervan overtuigd geraakt dat het de moeite waard was om de symbolische betaling uit te proberen. Hoewel ze er voordien nooit van had gehoord, had ze gedacht: we zien wel. Vooral toen ze zag dat deze patiënte – die zich als een soort schichtige muis liet verzorgen en op ieders kosten leefde – zich begon te verzetten. Dat was geheel nieuw. Men had haar nog nooit zo gezien. Tot dan toe vertoonde ze slechts de stilzwijgende opstandig-

heid van een achtervolgde die muren oprichtte. Maar nu ze heel haar vervolgingswaan op de therapeute kon overdragen, sprak ze met iedereen in het therapeutisch centrum. Sprekend over haar analytica zei ze: 'Als dat niet jammer is! Ze zegt dat ik naar iemand anders toe mag gaan! Maar ik wil naar haar toe. Ze heeft niet het recht mij dat aan te doen.' Er waren inderdaad vier therapeuten in het therapeutisch centrum; en de therapeute bij wie ik de supervisie deed, had haar alle vrijheid gelaten om bij iemand anders in behandeling te gaan. Zij weigerde. Die andere therapeuten zeiden vergeefs tegen haar: 'Kom voor het vervolg van uw therapie toch bij mij', maar zij bleef hardnekkig antwoorden: 'Nee! Nee!' Hier kon men goed zien wat de overdracht is.

Uiteindelijk stelde men vast: 'Maar er verandert echt iets.' De geneesheer-directeur, die een fijne neus heeft, had het opgemerkt.

Welnu, deze vrouw is niet alleen genezen, maar op een dag is ze op de zitting verschenen en gaf ze volgende verklaring: 'Wat doet het me goed om eens te lopen! Ik... ik had genoeg... van die metro! Heen en terug met de metro! Maar ik moest wel de metro nemen want men gaf mij een kaartje.' (*Gelach*)

Kort daarop heeft ze haar analytica gevraagd het tijdstip van een zitting te veranderen, omdat haar buurvrouw haar om een dienst had gevraagd. Maar eigenlijk wou ze alles veranderen omwille van één enkel feit, namelijk het schema van de zittingen definitief wijzigen. De gelegenheid heeft zich nog een keer voorgedaan, en beetje bij beetje heeft ze enkele uren werk aangenomen bij iemand. Ze is opgehouden met zich thuis op te sluiten. Geleidelijk is ze ertoe overgegaan voltijds te gaan werken bij iemand die hulp nodig had: zij kookte en zorgde voor de kinderen.

Dat is toch geweldig. Deze vrouw is er bovenop gekomen, terwijl ze eenentwintig jaar lang in de hulpverlening heeft vertoefd: vijftien jaar psychiatrische opname en zes jaar ambulante nazorg.

D 2: Ik heb de indruk dat er in de verbinding van de termen 'betaling' en 'symbolisch' een dubbelzinnigheid ligt, een onduidelijkheid.

FD: Ja, enerzijds de reële betaling in geld en anderzijds de symbolische betaling door middel van iets anders.

D 2: Misschien is het voldoende om gewoon van betaling te spreken, zonder de toevoeging 'symbolisch'. Want achter het begrip betaling schuilt steeds het idee dat het iets kost.

FD: Ja, maar het geld behoort tot de anale dialectiek. De symbolische

betaling is daar niet voor geschikt. Die dient niet om de analysant te plaatsen in het kader van een anale dialectiek, maar om hem te helpen toetreden tot een dialectiek van het subject, een dialectiek van het zijn. Het komt er voor de analysant op aan om, door de symbolische betaling, aan de ander, aan zijn psychoanalyticus, maar ook aan zichzelf, te bewijzen dat zij beiden wel degelijk de twee geschikte subjecten zijn die elkaar iets belangrijks hebben mee te delen. De psychoanalyticus erkent door die symbolische betaling van zijn kant de analysant als een subject dat van hem verwacht dat er analytisch naar hem wordt geluisterd.

Uw opmerking doet mij nu aan iets denken waarvan ik indertijd de betekenis nog niet ten volle had begrepen, behalve misschien intuïtief. Het speelde zich af in de kliniek van het Trousseau-hospitaal. Ik had een symbolische betaling gevraagd aan een adolescent die misschien 10 frank zakgeld per week kreeg. Hij kwam om de veertien dagen en hij wou mij daarvan 5 frank betalen door het voor mij bestemde geld aan het hoofd van de kliniek te geven. In Trousseau was dat geen enkel probleem, daar hijzelf had verklaard dat hij wilde betalen. Nu liet zijn moeder hem echter die 5 frank aan het secretariaat betalen als bijdrage voor de therapie die zij betaalde – we hebben dit vernomen via mevrouw Arlette, het hoofd. Op die manier gaf de moeder de kliniek het bedrag minus 5 frank, opdat de jongen de resterende 5 frank zelf aan de kliniek zou geven.

Dat betekende – en daar ging het om – dat de moeder niet de bedoeling had voor haar kind te betalen als dit niet zijn deel zou betalen *aan de administratie* van het hospitaal, dat wil zeggen rechtstreeks aan de instelling en niet aan de analytica.

Mevrouw Arlette wist dat het om een symbolische betaling ging, dat het bedrag dus kon worden gereduceerd tot 1 frank en zelfs tot 10 centimes, afhankelijk van het gemaakte contract. Zij had mij van het geval op de hoogte gebracht. Het kind sribbelde fel tegen. Het wou zijn 5 frank aan mij geven en niet aan een anonieme kassa beneden in het hospitaal. Ze zijn al ruziënd bij mij gekomen en ik heb gevraagd wat er gaande was. 'Och! mijnheer dit, mijnheer dat' zei de moeder. 'Hij wou zijn 5 frank niet aan de kassa afgeven. Hij wou die aan mevrouw Dolto geven.' Hij was woedend.

Toen hebben we erover gesproken. De moeder zei: 'Maar ik heb hem verboden om u die 5 frank te geven, want als ik voor hem betaal, is het niet nodig dat hij u ook nog eens betaalt.' De moeder verbood hem dus zichzelf te zijn, in eigen naam te handelen, een eigen aandeel bij te dragen in de psychotherapie. Zij wilde wel dat hij hielp betalen, maar niet dat hij in eigen naam betaalde.

We zaten alle drie in een moeilijke positie. Ik heb de moeder gevraagd: 'En als u zelf helemaal niets zou hoeven te betalen, zou u het dan goedvinden dat hij hier komt?' Na wat nadenken antwoordde ze: 'Natuurlijk niet! Kom nou! Ik ben toch degene die uitmaakt wat er gebeurt!' Wij zaten echt aan alle kanten klem. Zij wou betalen en zij wou dat hij haar feitelijk hielp bij het betalen.

Deze gescheiden vrouw speelde overigens in het dorp waar ze woonde een 'fallische' rol. Zij was een zeer dynamische persoon; ze vervulde bovendien een belangrijke rol in het sociale leven. Zij hield zich met diverse organisaties bezig. Het was overigens een zeer beschaafde vrouw.

Haar zoon was volledig verlamd. Aangezien hij een beetje zakgeld had, was hij bereid voor zichzelf te betalen; maar zijn moeder, die goed haar brood verdiende, wou niet dat hij iets van zijn geld aan mij gaf. Ze beschouwde de 5 frank die hij mij betaalde, op de een of andere manier als iets overtolligs, omdat zij het bedrag voor de therapie moest betalen. Zij wou dat hij samen met haar betaalde. Aangezien ik aan deze adolescent een betaling had gevraagd, hoefde de moeder dat bedrag niet meer te betalen.

Zoals u ziet, is elk geval anders.

Op dat moment heb ik de zoon gevraagd slechts 10 centimes te betalen, maar wel aan mij, en ik heb dat tegen de moeder gezegd. Vanaf toen werd dat echt symbolisch.

D3: In verband met de symbolische betaling wil ik u een geval voorleggen. Het betreft een jongen van ongeveer acht jaar, die ten gevolge van een lichte eenzijdige verlamming blijvend letsel heeft opgelopen. Zijn vader is in analyse. Zijn moeder heeft suikerziekte. En het is eigenlijk een beetje door de suikerziekte van zijn moeder dat dit kind bij de geboorte deze eenzijdige verlamming heeft meegekregen: de bevalling werd kunstmatig opgewekt.

Eerst heb ik het kind verschillende keren samen met zijn ouders gezien; en later, op zijn verzoek, zonder zijn ouders. Zijn moeder brengt hem...

FD: En wie betaalt?

D3: De ouders betalen. Ik heb van het kind nooit een symbolische betaling kunnen krijgen.

FD: Omdat hij niet wilde komen.

D3: Ja.

FD: Nee. U had hem niet in therapie mogen nemen. Omdat hij niet betaalde, kon u met hem alleen over dit niet-betalen praten door tegen hem te zeggen: 'Ik ontvang de persoon die betaalt; dus komt je moeder naar me toe.' Maar hij heeft eigenlijk gevraagd zijn moeder buiten spel te zetten, zonder dat hij vanaf dat moment zijn behandeling in eigen hand wou nemen. Wil dit zeggen dat hij zijn moeder erbuiten wou laten? Of hebben we hier eerder te maken met een heteroseksuele overdracht op u – of misschien ook wel een homoseksuele, dat is niet zo duidelijk. Maar, *a priori*, aangezien u een vrouw bent en hij zelf een kleine jongen is, wil hij een mevrouw hebben voor zich alleen. Dat heeft niets te maken met een analytische arbeid; of althans, nog niet. Het kan een dergelijke arbeid worden vanaf het ogenblik dat hij u betaalt voor het werk dat u voor hem doet. Als hij een kind voor mama en papa blijft, als zij het zijn die betalen, dan is hij nog niet in behandeling.

Welke rol speelt u in deze relatie? Ik weet het niet. Misschien is hij een partieel object, een *transitional object* van de moeder dat zij eventjes aan u uitleent? Het is uw taak te eisen dat u de moeder ziet zolang als hij niet betaalt. Zeg tegen het kind: 'Als jij mij alleen wilt spreken, dan moet jij je deel betalen. Als jij niet betaalt, betekent dat dat jij niet verantwoordelijk bent voor jezelf. Dan zijn het je ouders die verantwoordelijk zijn voor jou; zij betalen, dus zal ik hen ontvangen.' Dit is des te belangrijker wanneer het om particuliere patiënten gaat.

D3: Ik ben er inderdaad niet in geslaagd die symbolische betaling vanaf het begin af te dwingen. Ik had die moeten invoeren vanaf het ogenblik dat ik, op verzoek van het kind, zijn moeder niet meer heb ontvangen.

FD: Ik denk dat u niet een zodanig kader voor de psychotherapie heeft uitgezet dat ze voor het kind zelf een analytische arbeid wordt. U had aan de moeder moeten vragen of ze het ermee eens is dat het kind alleen komt.

D3: Natuurlijk! Maar ze ging daarmee akkoord!

FD: En de vader?

D3: De vader ook.

FD: In dat geval zeg je tegen het kind: 'Denk er goed over na, maar als je nu alleen komt, dan betaal je. Hoeveel zakgeld heb jij?' Je vraagt hem op z'n minst een vijfde van zijn zakgeld.

Ik herinner mij dat de kinderen in de tehuizen 6 frank per week kre-

gen. Nu krijgen die kinderen die onder toezicht staan 10 frank per week van de Sociale Dienst. Wel, dan vraag je 2 frank.

D4: Maar als je een vijfde van het zakgeld vraagt, dan wordt dit voor mij wiskunde, dan wordt het een financiële kwestie.

FD: Nee. Het is symbolisch. In die zin dat het kind toont dat het een verlangen heeft; en dat het van oordeel is dat het de moeite loont om zich twee of drie karamels te ontfemen – of iets wat daarmee overeenkomt.

D4: Volgens mij is dit niet symbolisch. Het geld wordt op dezelfde manier gebruikt zoals elke koper dat doet.

FD: Nee, niet iedereen gebruikt het geld op deze manier. Meestal gebruik je geld om iets van iemand te krijgen, die zich in ruil daarvoor als betaald beschouwt: het is tot wederzijds voordeel. Een psychoanalyticus maakt geen winst wanneer hij 2 frank van dit kind krijgt.

D4: Het is dus een symbolisch bedrag, maar enkel vanuit het standpunt van de psychoanalyticus.

FD: Het is symbolisch, zowel voor de psychoanalyticus als voor het kind: voor de analyticus vertegenwoordigt het geen koopkracht; voor het kind betekent het dat het zich als subject verantwoordelijk voelt voor zichzelf, heel goed wetende dat het nog afhankelijk is van de Sociale Dienst of van zijn ouders.

D4: Het is dus voor het kind symbolisch vanaf een bepaald bedrag?

FD: Nee, een postzegel is immers net zo symbolisch. Een namaak-postzegel geven is symbolisch: het is de prijs voor een brief – voor het zijn.⁶ Maar een kiezelsteentje is evengoed een symbool voor datgene wat in de aarde is gebleven, voor datgene wat wij in de aarde achterlaten. Wij betalen voor een 'zwijgen'⁷ dat noch mannelijk, noch vrouwelijk is.

D4: Het symbolische gehalte van een kiezelsteen, een postzegel of een prentje kan ik nog begrijpen. Maar als het om geld gaat, wordt het toch een kwestie van rekenen. Bijvoorbeeld, als iemand tegen u zou zeggen: 'Als je een huis wilt huren moet je zoveel keer meer verdienen dan de huurprijs.' Dan begin je te tellen.

6. Een onvertaaltbare woordspeling in het Frans: *lettre* (brief) – *l'être* (zijn).

7. Dat geldt ook hier: *terre* (aarde) – *taire* (zwijgen). [Noten van de samenstellers].

Als de psychoanalyticus de prijs van een zitting voor een volwassene bepaalt, dan denkt hij niet aan een symbolische waarde; hij moet daarvan leven. Ik ken het geval van een kind dat door een psychoanalyticus werd geweigerd omdat het niet genoeg gaf.

FD: En wat dan nog?

D4: Nou, tussen 10 centimes en 2 frank bestaat wel degelijk een verschil...

FD: 10 centimes of 2 frank? Dat hangt van de leeftijd af. Als het kind niet genoeg heeft gegeven, moet je dit 'niet genoeg' analyseren. Als het daarentegen meer wil geven, moet je het waarom ervan analyseren; wat niet betekent dat we dit 'meer' voor onszelf moeten houden. We zetten dit bedrag aan de kant. In sommige analytische zittingen gebeurt het – het is weliswaar tamelijk zeldzaam, maar zeer leerrijk – dat patiënten de behoefte hebben om veel meer te betalen, hoewel men hun nooit te kennen heeft gegeven dat ze een veel hoger bedrag zouden moeten betalen. Als sommige patiënten het nodig vinden om meer te betalen, moet je dat analyseren. Wat niet wil zeggen dat je hun deze som niet teruggeeft wanneer de *acting out* is geanalyseerd.

Af en toe gebeurt het dat een kind zijn bijdrage niet wil afstaan; dat betekent niet dat het geheel in een negatieve overdracht verkeert of de behandeling totaal afwijst. Vandaag kan het dat niet, net zoals iemand die niet in de gelegenheid is om voor een bepaalde datum een bedrag neer te leggen. Waarom wil het in de schuld staan? Dat moet geanalyseerd en gerespecteerd worden. De patiënt moet zo handelen.

Want er zijn mensen die in de schuld willen blijven staan. Ik heb zo iemand gezien in een van mijn eerste analyses – ik mag wel zeggen 'eerste', want het was voor 1940. Het betrof een man die in de schuld wou blijven tot zijn zoon zeven was – hij had al een oudere dochter. Pas toen zijn zoon zeven was, stuurde hij mij de verschuldigde som toe, verhoogd met een bedrag ter compensatie van de door hem geschatte devaluatie. Kun je je dit voorstellen? Het was helemaal uit mijn geheugen verdwenen, omdat ik dit bedrag, dat trouwens niet erg groot was, pas vijftien jaar later heb ontvangen. Deze man verklaarde mij in een brief dat hij zich opzettelijk in de schulden stak: 'Pas nu kan ik u betalen. U kunt u niet voorstellen hoezeer deze schuld mij geholpen heeft om te leven: ze maakt het mij mogelijk om een zoon te hebben en bij mijn vrouw te blijven – want het begin van ons leven samen was heel moeilijk. Met mijn

gezin gaat het prima. Mijn zoon is zeven: de leeftijd die ik had toen mijn moeder stierf.'

Deze man was de oudste van een gezin van vijf kinderen. En zijn hele geschiedenis had te maken met deze grote breuk in zijn leven: de dood van zijn moeder.

Het ongelooflijke is dat deze man moest wachten tot zijn zoon dezelfde leeftijd had als hijzelf bij de dood van zijn moeder – een verlies waar hij overheen was gekomen – om afstand te kunnen doen van de navelstreng die hij met mij in stand had willen houden. Nu was het voor hem duidelijk dat hij deze nooit meer nodig zou hebben. Hij had er echter nog een tijdje aan vastgehouden om een gelegenheid te hebben mij opnieuw in levenden lijve te kunnen ontmoeten. Dat hielp hem; hij dacht: 'Zelfs zonder afspraak kan ik altijd nog eens teruggaan, want ik heb nog een schuld die ik moet betalen.' Door deze schuld hield hij de hele tijd de mogelijkheid open om weer contact met mij op te nemen.

Dit geval maakt duidelijk hoezeer het geld zowel reëel als symbolisch is. Altijd. Vanuit onze positie als analyticus nemen we het geld alleen maar als reëel in ontvangst, maar we kennen de symbolische waarde ervan voor de ander, de analysant, als we de betekenis kennen die het geld voor hem heeft.

Voor een kind is de betaling altijd en werkelijk symbolisch, want het representeert hem als een subject dat voor zichzelf opkomt, ook al weet het dat het in de werkelijkheid zijn ouders zijn die voor hem verantwoordelijk zijn en een gemeenschappelijke pot voor het hele gezin hebben.